

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 26^ο, Τεύχος 45-46

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ	Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ο. ΚΑΡΟΥΤΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ	CH. SCHÄFER, ΔΗΜ. ΔΟΝΟΣ, J. CURLIN Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Γ. ΚΟΥΡΤΗΣ
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ	Ε. ΣΑΡΡΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΕΥ. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ
ΠΑΙΔΕΙΑ	Κ. ΜΠΕΝΣ
ΠΟΙΗΣΗ	Α. ΑΦΕΝΤΟΥΛΙΔΟΥ, Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ
ΧΡΟΝΙΚΑ	Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Πρέβεζα 2009

Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28785](https://doi.org/10.12681/prch.28785)

Copyright © 2022, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2022). Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (45-46), 142–215. <https://doi.org/10.12681/prch.28785>

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ο Henry Holland σε ηλικία 52 περίπου χρονών.
Φωτογραφία του 1840 περίπου
(National Portrait Gallery, Λονδίνο)

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ*

Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας

Στη μνήμη της καθηγήτριάς μου, θεολόγου,
Ευρύκλειας Μπρίκου-Πάντου (1937-2009)

Στην καρδιά της Αληπασάτικης κατοχής της Πρέβεζας, όταν όλα τα οχυρωματικά έργα της πόλης είχαν ολοκληρωθεί και το μεγάλο σεράι του Αλή πασά ήταν σχεδόν έτοιμο για να τον υποδεχθεί, έφτασε στην Πρέβεζα ένας νεαρός Άγγλος γιατρός, που έμελλε να γίνει μεγάλος ταξιδευτής και ένας από τους πιο φημισμένους γιατρούς της χώρας του. Στις 27 Οκτωβρίου 1812, ημέρα των 24 γενεθλίων του, κατέπλευσε στο λιμάνι της Πρέβεζας ο Χένρυ Χόλλαντ, ανειμιάς του γνωστού κατασκευαστή πορσελάνης Wedgwood (Γουέτζγουντ) και δεύτερος ξάδελφος του Κάρολου Δαρβίνου, πτυχιούχος γιατρός της καλύτερης, τότε, ιατρικής σχολής της Βρετανίας και συμμαθητής του Τζων Χόμπχαουζ, συνοδοιπόρου του λόρδου Βύρωνα στην περιήγησή του στην Ήπειρο. Φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Πέτρου Βαλεντίνη, του υποπρόξενου της Αγγλίας στην Πρέβεζα και κατά το σύντομο πέρασμά του από την πόλη, συνάντησε το βοεβόδα της Πρέβεζας στο ανακαινισμένο κάστρο του Αγίου Αντρέα. Επισκέφθηκε τα ερείπια της Νικόπολης, το Άκτιο και το νέο μεγάλο σεράι του Αλή πασά.

Μετά από τετράμηνη περίπου περιήγηση σε αρκετά μέρη της Ελλάδας, ο Χόλλαντ επέστρεψε στην Πρέβεζα στις 20 Φεβρουαρίου του 1813 και έμεινε εδώ μέχρι το τέλος του μήνα, καθώς βρίσκονταν στην πόλη ο Αλή πασάς, με τον οποίο είχε δημιουργηθεί μια ιδιαίτερα φιλική και αμοφότερα επωφελής σχέση απ' όταν ο Χόλλαντ επισκέφθηκε για δύο βδομάδες τα Γιάννενα, τον προηγούμενο Νοέμβριο. Ως γιατρός, έγινε ευνοϊκά δεκτός από τον Αλή πασά και είχε έτσι την ευκαιρία να τον γνωρίσει από κοντά και να δώσει μια αυθεντική εικόνα της αντιφατικής προσωπικότητας του βεζίρη, των διοικητικών του ικανοτήτων και της πολιτικής νοοτροπίας του. Ο πασάς προσπάθησε επιμόνως να τον πείσει να μείνει στην Ήπειρο και να γίνει ο προσωπικός του γιατρός, αλλά ο Χόλλαντ κατόρθωσε τελικά να αρνηθεί.

* Ο Νίκος Δ. Καραμπέλας είναι οικονομολόγος και πρόεδρος του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*.

Η εξυπνάδα του Χόλλαντ, η πληθώρα γενικών γνώσεων καθώς και ειδικών γνώσεων χημείας και φυσικής ιστορίας, το παρατηρητικό του βλέμμα και το κριτικό του πνεύμα, κάνουν το κείμενο της περιήγησής του στην Ελλάδα αρκετά χρήσιμο για τον ιστοριογράφο. Λόγω των ποικίλων γεωγραφικών, δημογραφικών και γεωλογικών παρατηρήσεων, που βρίσκονται διάσπαρτα στα κείμενά του, καθώς και των αναφορών στη βλάστηση και το κλίμα της Ελλάδας, το έργο του μπορεί να εκτιμηθεί και από τους γεωγράφους και ανθρωπολόγους που ασχολούνται με την περιοχή μας. Προς διευκόλυνση της μελλοντικής έρευνας και πληροφόρηση των φιλιστόρων του τόπου μας, μεταφράζω τα σχετικά με την περιοχή μας περιηγητικά κείμενα του Χόλλαντ, υποσημειώνοντάς τα με παρατηρήσεις.¹ Της μετάφρασης των συναφών κειμένων προτάσσονται μερικά στοιχεία για τη ζωή του συγγραφέα και το οδοιπορικό του στην Ελλάδα.

*Henry Holland*²

Ο Henry Holland γεννήθηκε στο Knutsford (Νούτσορντ), της πανέμορφης επαρχίας του Cheshire (Τέσσαιρ) της βορειοδυτικής Αγγλίας, στις 27 Οκτωβρίου 1788. Γιος χειρουργού και ανεψιός του γνωστού κατασκευαστή πορσελάνης Josiah Wedgwood, έμαθε από μικρή ηλικία να ταξιδεύει. Μόλις 11 χρονών, άφησε το Knutsford και πήγε για τέσσερα χρόνια στο Newcastle για να παρακολουθήσει το εκεί σχολείο. Στα 15 του πήγε στην περιοχή του Bristol, για να παρακολουθήσει το σχολείο του Dr. Estlin, όπου διδάχθηκε αρχαία Ελληνικά και Λατινικά. Εκεί γνωρίστηκε με τον Richard Bright, που αργότερα έγινε γνωστός για τον προσδιορισμό της ασθένειας του Bright.³ Εκλέχθηκε πρόεδρος των μαθητών του σχολείου, θέση που κατείχε

¹ Η περιγραφή του ταξιδιού του Henry Holland (Χένρυ Χόλλαντ) προέρχεται από την έκδοση του έργου του με τίτλο *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813* (Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Αλβανία, Θεσσαλία, Μακεδονία κλπ. κατά τα έτη 1812 και 1813), που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1815 από τους Longman, Hurst, Rees, Orme και Brown και τυπώθηκε από τον A. Strahan. Βλ. HOLLAND 1815. Δεν θα μπορούσα παρά να συμβουλευτώ τη μετάφραση του Χρήστου Ιωαννίδη στην προ εικοσαετίας εκδοτική προσπάθεια των αδελφών Τολίδη και να διορθώσω τα όσα τυχόν λάθη εμφανίζονται σε αυτήν. Βλ. HOLLAND 1989α.

² Στοιχεία για τη σύντομη βιογραφία του Holland άντλησα από την αυτοβιογραφία του, βλ. HOLLAND 1872, και από τους William Fergusson Irvine, βλ. IRVINE 1902· Άλκη Αγγέλου, βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ 1983, 73-77· Γιώργο Τόλια, βλ. ΤΟΛΙΑΣ 1995, 84· Κυριάκο Σιμόπουλο, βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 169-220.

³ Έτσι ονομάστηκε η οξεία ή χρονική νεφρίτιδα, από το όνομα του γιατρού που πρώτος την προσδιόρισε. Ο Richard Bright (1789-1858) θεωρείται ο πατέρας της νεφρολογίας.

πριν από αυτόν ο John Hobhouse.⁴ Τελειώνοντας η σχολική χρονιά, ο Holland γύρισε στην πατρίδα του με τα πόδια, διανύοντας μια απόσταση 130 περίπου μιλίων, ή 210 χιλιομέτρων, κάτι που δεν ήταν ασυνήθιστο για την εποχή, αλλά λέει πολλά για το χαρακτήρα του δεκαπεντάχρονου Henry. Την εποχή αυτήν ο Holland ήθελε να γίνει έμπορος, γιατί πίστευε ότι έτσι θα μπορούσε να ταξιδεύει συνεχώς. Παρά την απροθυμία του πατέρα του να υποστηρίξει μια τέτοια απόφαση, ο Holland δούλεψε, από τα μέσα του 1804, ως βοηθός σε έναν εμπορικό οίκο του Liverpool, με την άδεια να παρακολουθεί χειμερινά μαθήματα στο πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και να δουλεύει στη διάρκεια των διακοπών. Αποφάσισε, τελικά, να γίνει γιατρός και σε ηλικία 18 χρονών, τον Οκτώβριο του 1806, πήγε στο Εδιμβούργο για να φοιτήσει στην πιο φημισμένη, τότε, ιατρική σχολή του εκεί πανεπιστημίου. Πήρε το πτυχίο του χωρίς καμία καθυστέρηση, μετά από πέντε χρόνια, το 1811.⁵

Το πρώτο του ταξίδι έξω από την Αγγλία το έκανε ενώ ήταν ακόμη φοιτητής, σε ηλικία 22 χρονών, το 1810, όταν ταξίδεψε με τους Sir George Mackenzie⁶ και Dr. Richard Bright για τέσσερις μήνες στην «εκπληκτική» χώρα της Ισλανδίας, όπως ο ίδιος την αποκαλεί, με σκοπό, μεταξύ άλλων, να εμβολιάσουν για πρώτη φορά Ισλανδούς κατά της ευλογιάς. Οι εντυπώσεις του ταξιδιού των τριών επιστημόνων θα δημοσιευθούν τον επόμενο χρόνο.⁷ Από τότε και για όλη την μακρόβια ζωή του, ο Holland ταξίδευε κάθε χρόνο στο εξωτερικό για δύο τουλάχιστον φθινοπωρινούς μήνες, παρόλο που η μετέπειτα δουλειά του, στο ιατρείο του στο Λονδίνο, ήταν πολύ απαιτητική. Όταν πήρε το πτυχίο του ήταν τόσο νέος που δεν μπορούσε να εγγραφεί στον ιατρικό σύλλογο της Βρετανίας και έτσι αποφάσισε να κάνει ένα ιδιαίτερο ταξίδι –κάτι που μέχρι σήμερα κάνουν πολλοί νέοι Άγγλοι μετά τις σπουδές τους– στην Πορτογαλία, Ισπανία, Σικελία, αγγλοκρατούμενα Ιόνια Νησιά και Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όταν επέστρεψε στο Λονδίνο έγινε σύντομα μέλος της υψηλής κοινωνίας και είχε φιλίες με το λόρδο Βύρωνα, τους λόρδους Aberdeen,⁸ Landsdowne, Holland, Humphrey Davy κ.ά. Μέσω των γνωριμιών του και λόγω των ικανοτήτων του κλήθηκε να συνοδεύσει, ως γιατρός,

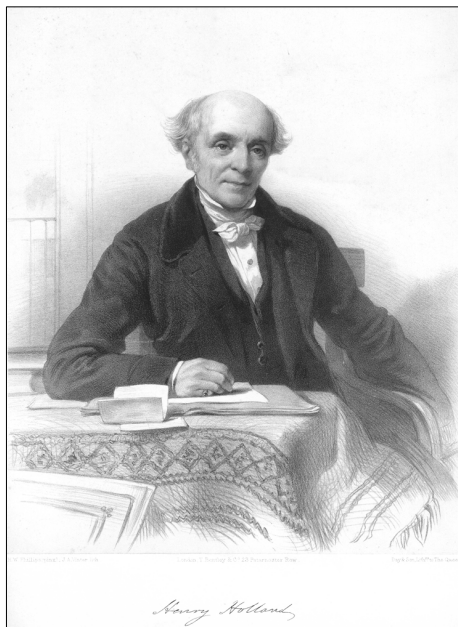
⁴ Ο John Cam Hobhouse (1786-1869) έγινε αργότερα θεολόγος και συνδέθηκε με φιλία με το λόρδο Βύρωνα. Επισκέφθηκαν μαζί την Ελλάδα τα έτη 1809-1810, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 65-69. Ο Holland, στην περιήγησή του στην Ελλάδα τρία χρόνια αργότερα, ακολούθησε παρόμοιο δρομολόγιο με αυτό των Hobhouse και Βύρωνα και είναι πολύ πιθανόν ότι τους είχε συμβουλευθεί πριν σχεδιάσει και ξεκινήσει το ταξίδι του.

⁵ Βλ. HOLLAND 1872, 16-17, 80.

⁶ Πρόκειται για το μεταλλειολόγο Sir George Steuart Mackenzie, 7^ο βαρονέτο του Coul της Σκωτίας (περ.1780-1848).

⁷ Βλ. MACKENZIE 1811. Την πρώτη έκδοση θα ακολουθήσει δεύτερη, το 1812.

⁸ Ο George Hamilton Gordon (1784-1860), 4^{ος} λόρδος του Aberdeen, διετέλεσε πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας από το 1852 έως το 1855.

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ο Henry Holland σε ηλικία 62 περίπου χρονών. Έργο του Henry Wyndham Phillips, τον 1850 περίπου, σε λιθογραφική αναπαραγωγή του John Alfred Vinter (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, IAN 0807)

την τότε πριγκίπισσα –και αργότερα βασίλισσα της Αγγλίας– Βικτωρία σε ένα πολύμηνο ταξίδι της στην Ευρώπη. Αναχώρησαν από την Αγγλία το 1814 για την Γερμανία, Ελβετία και Ιταλία, όπου ο Holland γνωρίστηκε με πολλά μέλη βασιλικών οικογενειών, υψηλή κοινωνία και πολλούς φημισμένους επιστήμονες της εποχής. Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού ολοκλήρωσε τη συγγραφή των εντυπώσεών του από το ταξίδι του στην Ήπειρο και την υπόλοιπη Ελλάδα, οι οποίες εκδόθηκαν σε βιβλίο με την επιστροφή του στο Λονδίνο το 1815.⁹

Τον Ιανουάριο του 1816, σε ηλικία μόλις 27 ετών, άνοιξε ιατρεία στο Λονδίνο και έγινε μέλος της Βασιλικής Εταιρείας –μια ιδιαίτερα τιμητική διάκριση (F.R.S.) για τους επιστήμονες της Αγγλίας– την ίδια βραδιά με τον λόρδο Βύρωνα.¹⁰ Το 1828 έγινε εταίρος του Ιατρικού Συλλόγου, κάτι ακατόρθωτο μέχρι τότε για απόφοιτους άλλων πανεπιστημίων εκτός της Οξφόρδης και του

Καίμπριτζ. Κλήθηκε να παρακολουθεί, μαζί με άλλους γιατρούς, τη βασίλισσα Καρολίνα,¹¹ στο τελευταίο στάδιο της ασθένειάς της και κατόρθωσε

⁹ Η έκδοση, σε σχήμα 4^ο, αποτελείται από x και 551 σελίδες και περιέχει ένα χάρτη της Ελλάδος σχεδιασμένο από τον M. Thomson και 12 χαρακτηριστικά των G. Cooke (4), J. Byrne (2), Eliz. Byrne (1), R. Sands (2) και John Le Keux (3), τα οποία απεικονίζουν τα Γιάννενα, Κάστρο Ιωαννίνων, Μέτσοβο, Κουιάδα του Πηνιού, Μετέωρα, Λάρισα, Τέμπη, Σούλι από τη Γλυκή, Κάστρο Σουλίου, Αργυρόκαστρο, Τεπελένι και Απολλωνία, και προέρχονται όλα από σχέδια του ίδιου του Henry Holland, βλ. HOLLAND 1815. Ακολούθησε δεύτερη, ομότιτλη έκδοση του έργου, το 1819 στο Λονδίνο, αποτελούμενη αυτήν τη φορά από δύο τόμους, xvi και 407, vi και 387 σελίδων, σχήματος 8^ο. Το έργο μεταφράστηκε στα Γερμανικά και εκδόθηκε από τον August Schmid στην Jena το 1816 με τον τίτλο *Reisen durch die Ionischen Inseln, Albanien, Thessalien, Macedonien und Griechenland in den Jahren 1812 und 1813*, σε σχήμα 4^ο, xii και 460 σελίδες.

¹⁰ Βλ. HOLLAND 1872, 151, 211.

¹¹ Ήταν η σύζυγος του βασιλιά της Αγγλίας Γεωργίου IV, η οποία πέθανε από άγνωστη αιτία το 1821.

να της αφαιρέσει σχεδόν 1,5 λίτρο αίμα για να την ανακουφίσει. Λόγω της δουλειάς του, αλλά και του κοινωνικού χαρακτήρα του, ήταν γνωστός σε όλους τους πολιτικούς, επιστημονικούς και πνευματικούς κύκλους της εποχής. Υπήρξε σύμβουλος ιατρός έξι πρωθυπουργών της Αγγλίας, προσωπικός ιατρός της βασίλισσας Βικτωρίας και του συζύγου της Αλβέρτου, του πρίγκιπα του Βελγίου και υποψήφιου βασιλιά της Ελλάδος Λεοπόλδου, κ.ά. Τον Απρίλιο του 1853 του απονεμήθηκε ο τίτλος του βαρονέτου, τίτλο που είχε αρνηθεί να αποδεχθεί το 1841.¹² Ο Holland έγινε αργότερα πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου της Βρετανίας.

Πίστευε ότι τα ταξίδια ανανεώνουν τη ψυχή του ανθρώπου και ο ίδιος ταξίδευε κάθε χρόνο, για δύο τουλάχιστον μήνες, εκτός Αγγλίας. Στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι από το χρόνο που εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο μόνο δύο χρονιές δεν κατάφερε να ταξιδέψει στο εξωτερικό και αυτό γιατί επισκέφθηκε τη Σκωτία και την Ιρλανδία. Είχε επισκεφθεί επανειλημμένως όλες τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, έκανε οκτώ ταξίδια στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και τον Καναδά, επισκέφθηκε την Τζαμάικα και άλλα νησιά της Καραϊβικής, ταξίδεψε τέσσερις φορές στην Ανατολή και επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία, τη Δαμασκό, την Ιερουσαλήμ και το Κάιρο, έκανε τρία ταξίδια στο Αλγέρι, δύο στη Ρωσία, αρκετά στη Σουηδία και Νορβηγία, δύο στην Ισλανδία και επανειλημμένες επισκέψεις στην Ισπανία, Πορτογαλία και Ιταλία, καθώς και τα Κανάρια νησιά. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα ταξίδια της εποχής εκείνης ήταν αρκετά δύσκολα και επίπονα, καθώς πραγματοποιούνταν στα μεν θαλάσσια τμήματά τους με ιστιοφόρα, στα δε χερσαία με άλογα ή με τα πόδια. Ο Holland επισημαίνει στην αυτοβιογραφία του ότι αυτά τα ταξίδια –που αν τα άθροιζε κανείς θα είχαν συνολική διάρκεια δώδεκα ολόκληρων χρόνων– παρόλο ότι μερικές φορές εμπεριείχαν κακουχίες, δημιουργούσαν ένα αστείρευτο ενδιαφέρον για τον ίδιο και διατηρούσαν την υγεία του σε πολύ καλό επίπεδο. Μετά το δίμηνο ετήσιο ταξίδι του επέστρεφε πάντοτε στη δουλειά του με νέα ζωτικότητα.¹³

Στα πρώτα του ταξίδια, όταν είχε αρκετό χρόνο στη διάθεσή του, κρατούσε λεπτομερείς σημειώσεις και σχεδίαζε αρκετά· λίγο άτεχνα, όπως παραδέχεται, αλλά αποτελεσματικά ώστε να χρησιμοποιεί τα σχέδια για τη δημιουργία έργων ζωγραφικής και για την παραγωγή χαρακτηριστικών που δημοσιεύτηκαν στα βιβλία των ταξιδιών του.¹⁴ Αργότερα παράτησε το μολύβι και άρχισε να χρησιμοποιεί τη φωτογραφική μηχανή.

¹² Βλ. HOLLAND 1872, 168.

¹³ Βλ. HOLLAND 1872, 3-4.

¹⁴ Βλ. HOLLAND 1872, 51-52. Τα δώδεκα χαρακτηριστικά που κοσμούν τον τόμο με τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στην Ελλάδα είναι όλα από σκίτσα που σχεδίασε ο ίδιος ο Holland.

Ο Holland παντρεύτηκε το 1822 την Emma Caldwell και απέκτησαν δύο γιους και δύο κόρες. Μετά το θάνατο, το 1830, της πρώτης του γυναίκας, ο Holland παντρεύτηκε, το 1834, την Saba Smith με την οποία απέκτησε άλλες δύο κόρες.

Απεβίωσε την ημέρα των 85^{ων} γενεθλίων του, στις 27 Οκτωβρίου 1873, 61 ακριβώς χρόνια μετά την πρώτη του άφιξη στην Πρέβεζα, έχοντας ταξιδέψει στα 82 του χρόνια στην Τζαμάικα και στα 83 του στην Ισλανδία, κλείνοντας έτσι τον κύκλο των ταξιδιών του στο εξωτερικό με τη χώρα που για πρώτη φορά επισκέφθηκε το 1810. Τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του, όπως γλαφυρά περιγράφει, η ηλικία και η αδυναμία αφήρεσαν την ικανότητα των μεγάλων αποστάσεων και τον περιόρισαν αναγκαστικά σε ένα μικρό γύρω, γύρω από την κατοικία του.¹⁵

Το οδοιπορικό του Henry Holland στην Ελλάδα

Στις αρχές του 1812 ο Holland αναχώρησε από την Αγγλία για το ταξίδι του στην Ελλαδική χερσόνησο. Το ταξίδι που διήρκεσε ενάμισι περίπου χρόνο, μέχρι το καλοκαίρι του 1813, όταν επέστρεψε στην πατρίδα του.

Εν μέσω των Ναπολεόντειων πολέμων έφτασε με καράβι από την Αγγλία στη Λισσαβόνα. Παρέμεινε στην Πορτογαλία, για τρεις περίπου μήνες, παρέχοντας ιατρικές υπηρεσίες στα στρατιωτικά νοσοκομεία του Santarem, Niza και Abrantes. Ταξίδεψε στο Γιβραλτάρ και από εκεί πήρε ένα αγγλικό πλοίο που τον έφερε μέχρι το αρχαίο Δρέπανον στη δυτική Σικελία. Αφού πρώτα ανέβηκε το ηφαίστειο της Αίτνα, άφησε, στις 14 Οκτωβρίου 1812, τη Μεσσίνα της Σικελίας σε ένα οπλισμένο ιστιοφόρο και μετά από ταξίδι τεσσάρων ημερών πέρασε, το πρωί της 18^{ης} Οκτωβρίου, το στενό μεταξύ Κεφαλονιάς και Ζακύνθου και έφτασε στην αγγλοκρατούμενη Ζάκυνθο το απόγευμα της ίδιας ημέρας.¹⁶

Αρχικό του σχέδιο ήταν να ταξιδέψει στο Μοριά και από εκεί στην Αθήνα, αλλά επέλεξε να επισκεφθεί πρώτα την Ήπειρο και τον Αλή πασά, επηρεασμένος από τις παρορμήσεις των λόρδου Βύρωνα και Χόμπχαουζ, που είχαν κάνει το ίδιο ταξίδι τρία χρόνια πριν. Έτσι, έφυγε στις 22 Οκτωβρίου 1812 από τη Ζάκυνθο, έμεινε μια μέρα στην Ιθάκη και στις 24 εγκατέλειψε το νησί του Οδυσσέα για την Άγια Μαύρα. Το νησί της Λευκάδας είχε τότε, σύμφωνα με τον Holland, πληθυσμό 18.000 ανθρώπων και πλούσια παραγωγή σε λάδι και κρασί, 3.000 και 1.000 βαρέλια ετησίως αντίστοιχα. Από τη

¹⁵ Βλ. HOLLAND 1872, 8, 346.

¹⁶ Εσφαλμένα αναφέρεται από τον Σιμόπουλο και όσους βασίζονται σε αυτόν ότι έφτασαν στη Ζάκυνθο στις 15 Οκτωβρίου 1812, πρβλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 170.

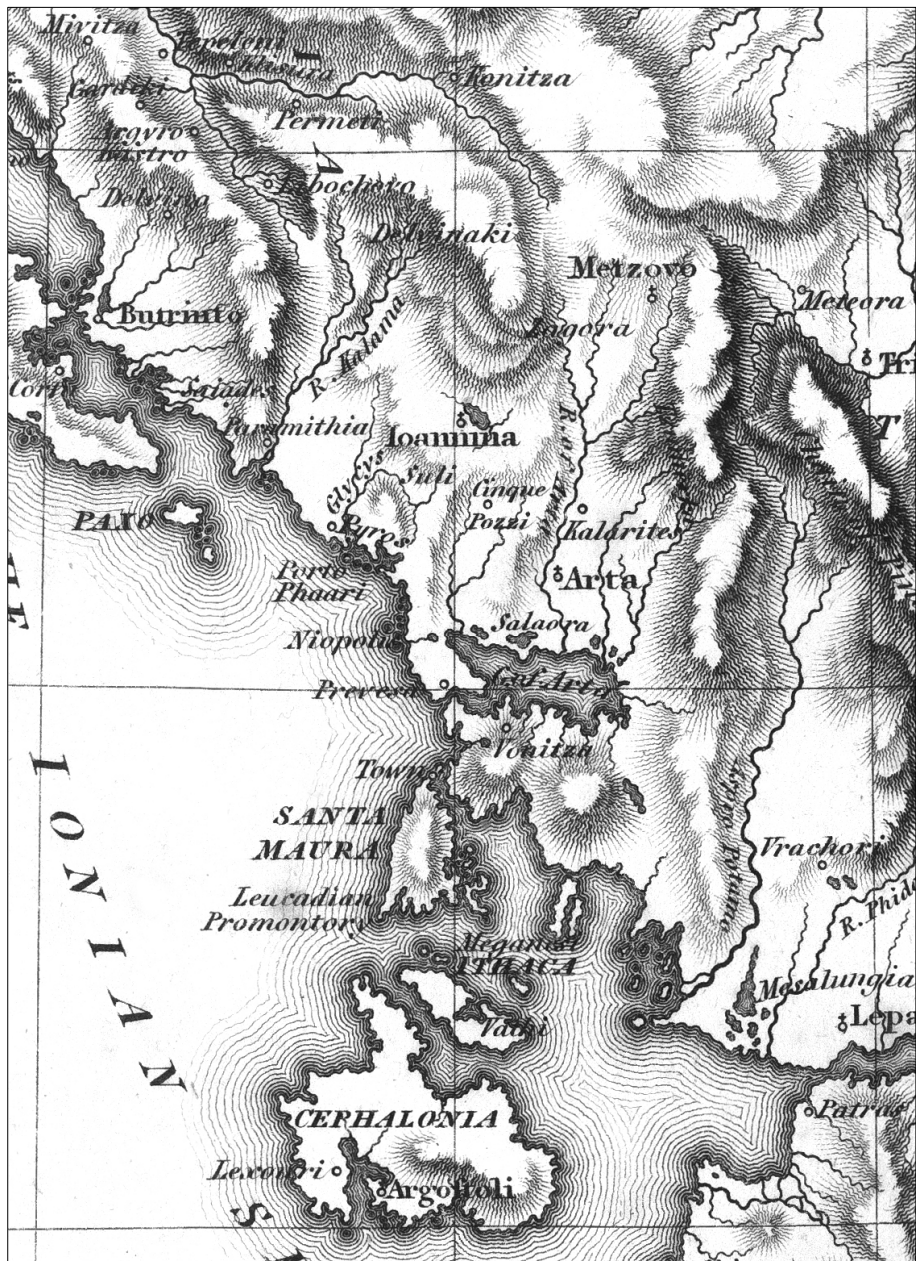
Λευκάδα πέρασε στις 27 Οκτωβρίου 1812 στην Ήπειρο. Η Πρέβεζα ήταν η πρώτη πόλη της επικράτειας του Αλή πασά που επισκεφθηκε ο Holland και αυτός ο πρώτος Άγγλος γιατρός περιηγητής που φιλοξενούσε η πόλη.¹⁷ Έκαμε σύντομες περιηγήσεις στη Νικόπολη και το Άκτιο, παρόλο που η παραμονή του στην Πρέβεζα ήταν μονοήμερη.¹⁸ Μέσω Σαλαώρας, Αρτας και Πέντε Πηγαδιών έφτασε στα Γιάννενα στις 31 Οκτωβρίου. Ο χάρτης της Ελλάδος που παραθέτει στο βιβλίο του δεν είναι ακριβής. Απολογείται για αυτό στον πρόλογο του βιβλίου του και δικαιολογείται αναφέροντας την απώλεια των εγγράφων του και μέρους των σημειώσεών του όταν ταξίδευε στη Βόρειο Ήπειρο. Επισημαίνει με σιγουριά ότι σημαντικότεροι από αυτόν περιηγητές, όπως ο William Leake και ο Sir William Gell θα δημοσιεύσουν καλύτερα τοπογραφικά στοιχεία.

Μένει στα Γιάννενα για δύο εβδομάδες και συναντάται συχνά με τον Αλή πασά, ο οποίος του ζητά επίμονα να παραμείνει στην πόλη και να γίνει ο γιατρός του. Τον αποφεύγει λέγοντας ότι θέλει να επισκεφθεί την Αθήνα, αλλά του υπόσχεται να επιστρέψει στα Γιάννενα. Ο Αλή πασάς του ζητά να συναντήσει και να παράσχει τις ιατρικές του υπηρεσίες στο γιο του, Βελή πασά, στη Λάρισα. Ο Holland άφησε τα Γιάννενα το απόγευμα της 15^{ης} Νοεμβρίου 1812, αφού αποχαιρέτησε το βεζίρη και έλαβε ως δώρο, για τις ιατρικές υπηρεσίες του στον πασά, ένα καλοδουλεμένο δαμασκηνό σπαθί, για το οποίο αργότερα θα του προσφέρουν αρκετά χρήματα για να το πουλήσει. Μέσω Μετσόβου, Καλαμπάκας και Μετεώρων, έφτασε στα Τρίκαλα στις 18 Νοεμβρίου. Την μεθεπομένη τον υποδέχθηκε στη Λάρισα ο σενιόρ Θερειανός,¹⁹ ένας από τους τρεις θεράποντες ιατρούς του Βελή πασά, ο οποίος τον οδήγησε στο σπίτι του δεσπότη της Λάρισας Πολύκαρπου, όπου διέμεινε. Στη Λάρισα συνάντησε τον Βελή πασά –είχε πριν δύο μήνες μεταταθεί από το πασαλίκι του Μοριά στο πασαλίκι της Θεσσαλίας– και τα δυο του παιδιά, εγγόνια του Αλή πασά, Μεχμέτ πασά και Σελίμ μπέη. Εξέτασε τον Βελή πασά μαζί με τους τρεις γιατρούς του, Ιωάννη Βηλαρά, Λουκά Βάγια και Γεώργιο Θερειανό, του έδωσε γραπτές οδηγίες για την αντιμετώπιση των συμπτωμάτων

¹⁷ Ένας άλλος Άγγλος γιατρός επισκέφθηκε την Πρέβεζα, λίγα χρόνια αργότερα. Ήταν ο William Goodisson, ο οποίος δημοσίευσε τις εντυπώσεις και παρατηρήσεις του από την περιοχή το 1822 στο Λονδίνο. Το, γενικά άγνωστο, κείμενό του για την Πρέβεζα και τη Νικόπολη έχω ήδη μεταφράσει και θα δημοσιευθεί σύντομα.

¹⁸ Σύντομη, αλλά περιεκτική, αναφορά στην επίσκεψη του Henry Holland στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη κάνει ο μέγας κλασικός φιλόλογος και φιλέλληνας Γιοχάνες Ίρμσερ στην εισήγησή του στο πρώτο διεθνές συμπόσιο για τη Νικόπολη το 1984, η οποία παρουσιάστηκε σε υπέροχη ελληνική μετάφραση από τον Michael Stork στο περιοδικό του *Ηπειρωτών Κοινόν*, βλ. IRMSCHER 2005, 47-48.

¹⁹ Στο αγγλικό κείμενο *signore Teriano*. Πρόκειται για τον Ζακυνθινό γιατρό Γεώργιο Θερειανό, βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΣ 1994, 200.

ΕΙΚΟΝΑ 3: Αεριομέτρια χάρτη της βορειοδυτικής Ελλάδος.
 Από το βιβλίο του Holland «Travels in the Ionian Isles, Albania, ...»
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 368)

της ασθένειάς του και υποσχέθηκε ότι θα τον επισκεφθεί και πάλι, όταν επιστρέψει στη Λάρισα.²⁰ Την Κυριακή 22 Νοεμβρίου παρακολουθεί τη λειτουργία στο μητροπολιτικό ναό της Λάρισας και το μεσημέρι της 24^{ης} ξεκίνησε για το ταξίδι του στη Θεσσαλονίκη, μέσω Λιτόχωρου.²¹

Στις 28 Νοεμβρίου βρίσκεται στο Λευτεροχώρι, βόρεια της Κατερίνης, το οποίο είναι το ανατολικότερο σημείο της κυριαρχίας του Αλή πασά και το κοντινότερο, της επικράτειάς του, προς την Κωνσταντινούπολη. Την επομένη σάλπαραν, με ένα καϊκι, από τη Σκάλα του Ελευθεροχωρίου για τη Θεσσαλονίκη. Έμεινε στη Θεσσαλονίκη πέντε μέρες και συνάντησε εκεί τον φημισμένο έμπορο και πρόξενο της Αγγλίας στην πόλη, Francis Charnaud.²² Το απόγευμα της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1812 έφυγε από τη Θεσσαλονίκη για τη Λαμία, με την ελπίδα ότι θα έφτανε στον προορισμό του σε δύο μέρες. Δώδεκα μέρες οδυνηρού και εξαντλητικού ταξιδιού χρειάστηκε για να φτάσουν στο λιμάνι της Λαμίας, τη Στυλίδα, όπου αγκυροβόλησαν το απόγευμα της 17^{ης} Δεκεμβρίου. Μια μεγάλη κακοκαιρία τους είχε φέρει μέχρι το ακρωτήριο του Άθωνα, στο Άγιον Όρος, το μεσημέρι της 7^{ης} Δεκεμβρίου, και επέστρεψαν αφού πέρασαν από τα νησιά Σαρακινό, Χίλιοδρόμι (Αλόνησο) και Σκόπελο.

Παρά την καθυστέρηση που είχε στο ταξίδι του, ο Holland τήρησε την υπόσχεσή του προς τον Βελή πασά και έφτασε πάλι στη Λάρισα στις 20 Δεκεμβρίου. Έμεινε ξανά στο σπίτι του επισκόπου Πολύκαρπου, ο οποίος τον φιλοξένησε γενναιόδωρα, όπως και τον περασμένο Νοέμβριο, παρόλο που «αυτήν τη φορά η διατροφή τους αποτελούνταν μόνο από ψάρι και λαχανικά, λόγω της σαρανταήμερης νηστείας των Χριστουγέννων που όλοι οι Έλληνες ακολουθούν, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης». Παρακολούθησε ξανά τη λειτουργία στο μητροπολιτικό ναό της Λάρισας και συνάντησε την ίδια μέρα, 21 Δεκεμβρίου 1812, τον Βελή πασά. Συζήτησαν για την πορεία της ασθένειας τού πασά και τα συνεχιζόμενα συμπτώματα που παρουσίαζε, τροποποίησε ελαφρώς τη θεραπεία που του είχε δώσει το Νοέμβριο και τον πρότρεψε να την ακολουθήσει με ακρίβεια. Συνάντησε για πολλοστή φορά τον Γιαννιώτη συνάδελφό του και λόγιο Ιωάννη Βηλαρά, για τον οποίον γράφει πολύ κολακευτικά λόγια και λυπάται που «ένας τέτοιος άνθρωπος, προικισμένος με φυσικά χαρίσματα και σπάνια παιδεία, αναγκάζεται να σπαταλάει τη ζωή του στη γελοία και δουλική ρουτίνα ενός τούρκικου σαραγιού».

Στις 22 Δεκεμβρίου 1812 έφυγε από τη Λάρισα με προορισμό την Αθήνα, όπου έφτασε το βράδυ της Πρωτοχρονιάς του 1813. Στη διαδρομή του επισκέφθηκε το Ζητούνι (Λαμία), τις Θερμοπύλες, το Χάνι της Γραβιάς, τα Σά-

²⁰ Ο Βελή πασάς φαίνεται ότι έπασχε από κάποιο αφροδίσιο νόσημα.

²¹ Τα σχετικά με τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία κείμενα του Holland έχουν μεταφραστεί από τον Γιώργο Καραβίτη και εκδοθεί από τους αδελφούς Τολίδη, βλ. HOLLAND 1989β.

²² Ο Francis Charnaud ήταν Άγγλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη από το 1792 μέχρι το 1825.

λωνα (Αμφισσα), τους Δελφούς, την Αράχοβα, τη Χαιρώνεια, τη Λιβαδειά, όπου φιλοξενήθηκε από τον Άρχοντα Λογοθέτη,²³ τη Θήβα, τα Λεύκτρα, τις Πλαταιές, την Ελευσίνα και παίρνοντας την αρχαία Ιερά Οδό, μέσα από τον ελαιώνα του Θριάσιου πεδίου και τη μονή Δαφνίου, κατέληξε στην Αθήνα.

Έμεινε στην Αθήνα για είκοσι περίπου μέρες και συνάντησε εκεί τον Frederick North (1766-1827), τους Keppel R. Craven (1779-1851), Sir William Gell (1777-1836) και John P. Gandy (1787-1850) από την ομάδα των *Dilettanti*, Charles R. Cockerell (1788-1863), Georg C. Gropius (1776-1850), Carl Haller von Hallerstein (1774-1817) και Giovanni B. Lusieri (1755-1821).²⁴ Από την Αθήνα ταξίδεψε, μέσω Ελευσίνας, Μεγάρων, Κορίνθου, Νεμέας και Μυκηνών, στο Άργος. Έφτασε εκεί στις 25 Ιανουαρίου με το θερμόμετρο να δείχνει -2° Κελσίου, στις 8 το πρωί. Ο Holland προφητικά γράφει ότι η αγανάκτηση των Ελλήνων για την πολιτική τους κατάσταση είναι τόσο μεγάλη, που θα οδηγήσει στην απελευθέρωση του έθνους των. Επισημαίνει επίσης ότι αυτή η ανεξαρτησία φαίνεται ότι θα ξεκινήσει από το Μοριά.²⁵ Κατέληξαν στη χιονισμένη και παγωμένη Τριπολιτσά το βράδυ της 26^{ης} Ιανουαρίου, με 45 εκατοστά χιόνι και τη θερμοκρασία, το επόμενο πρωί στις 6 η ώρα, να έχει πέσει στους -9° Κελσίου. Από την Τριπολιτσά έφυγαν στις 30 Ιανουαρίου και, μέσω Καλαβρύτων, έφτασαν στην Πάτρα μετά από τρεις μέρες ταξίδι σε μια παγωμένη Πελοπόννησο, που το θερμόμετρο ελάχιστες φορές ξεπέρασε τους 0° Κελσίου.

Στην Πάτρα φιλοξενήθηκε στο σπίτι του προξένου της Αγγλίας, Νικόλαο Στράνη. Στις 4 Φεβρουαρίου έφυγε από την Πάτρα για τη Ζάκυνθο, μαζί με τους συμπατριώτες του Sir William Gell και Keppel Craven, τους οποίους είχε συναντήσει εκεί. Έμεινε στη Ζάκυνθο για περίπου δύο εβδομάδες περιμένοντας πλοίο για την Πρέβεζα. Από τη Ζάκυνθο επισκεφθηκε για λίγο την Κεφαλονιά, όπου είχε το χρόνο να καταγράψει τα φαρμακευτικά φυτά που ευδοκιμούσαν στο νησί.²⁶ Η επιθυμία του να επισκεφθεί το Τσίριγο δεν πραγματοποιήθηκε. Στις 17 Φεβρουαρίου 1813 ταξίδεψε από τη Ζάκυνθο για τη Λευκάδα, όπου έφτασε στις 19 του ίδιου μήνα. Από εκεί πέρασε στην

²³ Ο Holland μας πληροφορεί ότι ο λογοθέτης της Λιβαδειάς είχε παντρευτεί την αδελφή του Γιαννιώτη Σπυρίδωνα Κολοβού, του «πρωθυπουργού», στην ουσία, του Αλή πασά. Ο Holland αναφέρει ότι στη διάρκεια του ταξιδιού του δεν επισκεφθηκε καλύτερο σπίτι από αυτό του άρχοντα Λογοθέτη. Ενώ ήταν στη Λιβαδειά έγιναν τρεις συνεχόμενοι σεισμοί. Στη Λιβαδειά συνάντησε επίσης τον Αυστριακό ζωγράφο, αρχαιοκάπηλο και διαμεσολαβητή πωλήσεων αρχαίων γλυπτών Georg Christian Gropius (1776-1850), ο οποίος επέστρεψε στην Αθήνα από τη Ζάκυνθο, βλ. HOLLAND 1815, 396-397.

²⁴ Βλ. HOLLAND 1872, 105-106.

²⁵ Βλ. HOLLAND 1815, 423. Αυτά έγιναν αντιληπτά από τον Holland οκτώ χρόνια πριν την έναρξη της Επανάστασης του 1821.

²⁶ Βλ. HOLLAND 1815, Παράρτημα III, 537-540.

Πρέβεζα για να συναντήσει πάλι τον Αλή πασά και να εκπληρώσει, έτσι, την υπόσχεσή του προς αυτόν.

Έμεινε στην Πρέβεζα για μια εβδομάδα, έκανε ένα γύρο του Αμβρακικού κόλπου από τη Βόνιτσα μέχρι την Αμφιλοχία και την 1^η Μαρτίου 1813 ξεκίνησε ένα ενδιαφέρον ταξίδι στο Σούλι, τη Θεσπρωτία, τα Γιάννενα και τη Βόρειο Ήπειρο, μέχρι τα ερείπια της αρχαίας Απολλωνίας, κοντά στην Αυλώνα, όπου έφτασε στις 19 Μαρτίου. Ενώ ήταν κοντά στην Πρεμετή του έκλεψαν την ταξιδιωτική του τσάντα με τις σημειώσεις του και τα σχέδιά του. Προσπάθησε για αρκετές μέρες μήπως και τα βρει, αλλά δεν κατέστη δυνατό, καθώς αποκαλύφθηκε, χρόνια αργότερα, ότι ο κλέφτης ήταν ο ίδιος ο οικοδεσπότης του. Είναι πολύ πιθανόν ότι μεταξύ των χαμένων σχεδίων του Holland θα ήταν και κάποιο της Πρέβεζας, όπου πέρασε αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, συγκριτικά με άλλες πόλεις που επισκέφθηκε. Στις 25 Μαρτίου επιστρέφει στα Γιάννενα και αναχωρεί από εκεί το πρωί της 8^{ης} Απριλίου με προορισμό τη Ζάκυνθο, μέσω Σαλαώρας, Πρέβεζας, Λευκάδας και Ιθάκης. Είχε ζήσει τους εορτασμούς του Καρναβαλιού στη Ζάκυνθο, στα μέσα Φεβρουαρίου, και τώρα είδε να γιορτάζουν την Ανάσταση, που το 1813 ήταν στις 26 Απριλίου. Ταξίδεψε και πάλι στην Πελοπόννησο, το Μάιο του 1813, ώστε να επισκεφθεί την πεδιάδα της αρχαίας Ηλείας, τον Αλφειό ποταμό και την Ολυμπία, την οποία δεν κατόρθωσε να δει τον προηγούμενο Φεβρουάριο, λόγω του δριμύτατου χειμώνα.

Το ταξίδι της επιστροφής στην Αγγλία ξεκίνησε στα τέλη Μαΐου από τη Ζάκυνθο, όταν επιβιβάστηκε σε ένα καράβι με προορισμό τη Βαλένθια της Ισπανίας. Αφού διέσχισε την Ισπανία μέχρι τον Βισκαϊκό κόλπο, ο Holland επέστρεψε ακτοπλοϊκώς στην πατρίδα του.

Το οδοιπορικό του στον Ελλαδικό χώρο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1815 και οι κριτικές γι' αυτό ήταν αμέσως θετικές και εκτενείς.²⁷ Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα των κειμένων του Holland ακολουθούν τη χρονολογική σειρά των ταξιδιών του. Οι επικεφαλίδες των επί μέρους ενοτήτων επισημαίνουν τον τόπο και τη χρονολογία επίσκεψης του περιηγητή. Στο μεταφρασμένο κείμενο, οι εντός παρενθέσεων () λέξεις είναι επεξηγήσεις του Holland και οι εντός τετράγωνων αγκυλών [] είναι του μεταφραστή. Οι υποσημειώσεις του πρωτότυπου κειμένου του Holland παραπέμπονται με τα σύμβολα *, **, κ.ο.κ. Οι υποσημειώσεις με αραβική αρίθμηση είναι του μεταφραστή.

²⁷ Βλ. κριτική παρουσίαση του βιβλίου του Holland στο *Edinburgh Review*, No. L, Οκτώβριος 1815, σσ. 455-485.

Πρώτη επίσκεψη στην Πρέβεζα, 27.10.1812

Αναχωρήσαμε από την Άγια Μαύρα στις 27 του μήνα²⁸ με προορισμό την Πρέβεζα, αφού ανταμώσαμε, όπως είχαμε συμφωνήσει, με τον Ιθακήσιο οικοδεσπότη μας Ζαβό.²⁹ Από εδώ, η Πρέβεζα είναι η πρώτη πόλη που συναντάμε στην επικράτεια του βεζίρη της Αλβανίας.³⁰ Καθώς η απόσταση δεν υπερβαίνει τα 14 μίλια,³¹ πραγματοποιήσαμε το πέρασμα σε μια μικρή βάρκα, με την οποία, παρ' όλα ταύτα, δυσκολευτήκαμε να διασχίσουμε το πολύ ρηχό κανάλι που χωρίζει τη Λευκάδα από την ηπειρωτική χώρα. Το κανάλι αυτό, που προοδευτικά φαρδαίνει, συνεχίζει για δύο ή τρία μίλια πέρα από το κάστρο της Άγια-Μαύρας.³² Κοντά στο σημείο που το κανάλι ανοίγει στη θάλασσα, ένας μικρός ποταμός κατεβαίνει στην ακαρνανική ακτή μέσα από μια στρογγυλή λίμνη που βρίσκεται κοντά της,³³ στην ευρύτερη περιοχή της οποίας ίσως βρισκόταν το αρχαίο Θύρρειον.* Η προσέγγισή μας στην Πρε-

²⁸ 27 Οκτωβρίου 1812, ημέρα Τρίτη. Όλες οι ημερομηνίες που αναφέρονται στο κείμενο του Holland είναι σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο, το οποίο είχε ήδη υιοθετηθεί από τους Ευρωπαίους. Στον ελλαδικό χώρο ίσχυε τότε το παλαιό ημερολόγιο, το οποίο υπολείπονταν, το 19^ο αιώνα, κατά 12 ημέρες από το νέο. Έτσι, για παράδειγμα, η γιορτή του Αγίου Νικολάου εορτάζονταν το 19^ο αιώνα από τους Έλληνες Χριστιανούς στις 6 Δεκεμβρίου και την ίδια μέρα το νέο ημερολόγιο έδειχνε 18 Δεκεμβρίου.

²⁹ Πρόκειται για τον Ιθακήσιο γιατρό Φιοραβάντε Ζαβό, ο οποίος φιλοξένησε την παρέα του Holland, όταν αυτοί έφτασαν, λίγο πριν τα μεσάνυχτα της 23^{ης} Οκτωβρίου 1812, στο λιμάνι της Ιθάκης και δεν ήξεραν που να βρουν κατάλυμα. Στο σπίτι του Ζαβού οι Άγγλοι άκουσαν ήχους από μπάλες μπιλιάρδου και ζήτησαν πληροφορίες για καταλύματα. Η οικογένεια Ζαβού, μία από τις πλουσιότερες της Ιθάκης της εποχής εκείνης, τους κάλεσε να διανυκτερεύσουν στο σπίτι τους και τους φιλοξένησαν μέχρι την αναχώρησή τους για τη Λευκάδα.

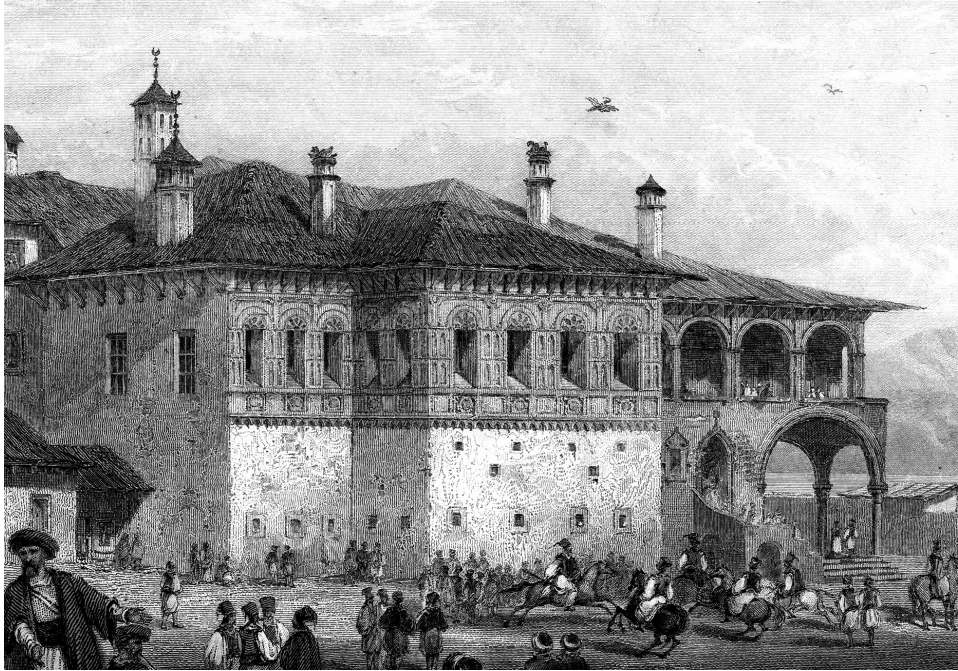
³⁰ Αναφέρεται στον Αλή πασά των Ιωαννίνων. Σχετικά με την περιοχή την οποία οι περιηγητές ονόμαζαν τότε Αλβανία, βλ. Παράρτημα Α'.

³¹ Η απόσταση διά θαλάσσης από την πόλη της Λευκάδας μέχρι την Πρέβεζα είναι σε εφικτή ευθεία γραμμή περί τα 8 μίλια. Αν κάποιος πλεύσει παρακολουθώντας σχεδόν την ακτογραμμή η απόσταση γίνεται περίπου 10 μίλια. Θεωρώ ότι κάτι τέτοιο έκανε και η συντροφιά του Henry Holland, γι' αυτόν το λόγο –όπως θα δούμε παρακάτω– αναφέρεται και στο αυλάκι που αδειάζει τα νερά της λίμνης Βουλκαριάς στο μικρό κόλπο του Αγίου Νικολάου Ακαρνανίας, το οποίο δεν θα έβλεπε εάν έπλεαν μακριά από την ακαρνανική ακτή.

³² Το κανάλι της Λευκάδας ξεκινά από το κάστρο της Άγια-Μαύρας, το οποίο αποτελεί το βόρειο άκρο του, και εκτείνεται προς νότο για τρία (3) περίπου μίλια, μέχρι το χωριό Λυβιά της Λευκάδας, όπου φαρδαίνει και οδηγεί στη θάλασσα λεκάνη που δημιουργείται από το νησί της Λευκάδας και την Ακαρνανία. Ο Henry Holland αναφέρεται, λοιπόν, στο συνολικό μήκος του καναλιού και όχι στην απόσταση από την πόλη της Λευκάδας μέχρι το κάστρο της Άγια-Μαύρας, η οποία είναι μικρότερη από ένα μίλι.

³³ Πράγματι από τη λίμνη Βουλκαριά, που απέχει μόνο χίλια (1.000) μέτρα από την ακαρνανική ακτή, ξενικά ένας μικρός ποταμός, ένα αυλάκι, που χύνεται στον κόλπο του Αγίου Νικολάου, που ονομάζεται και κόλπος *Ντέμετα*. Για το τοπωνύμιο αυτό βλ. Παράρτημα Β'.

* Κικέρων, *Epistulae ad Familiares* 16.5. – Σ.τ.μ.: Το αρχαίο Θύρρειον τοποθετείται στο ομώνυμο σήμερα χωριό της Ακαρνανίας που απέχει από τη λίμνη Βουλκαριά περίπου 11 χιλιόμετρα.

ΕΙΚΟΝΑ 4: Το σεράι του Αλή πασά στα Γιάννενα.
 Λεπτομέρεια από ατσαλογραφία του 1840 περίπου.
 Σχέδιο του W.L. Leitch, χαρακτηριστικό του H. Adlard
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 802)

βεζα ήταν για μένα ενδιαφέρουσα, καθώς παρουσίαζε ένα θέαμα ανατολίτικο, το πρώτο που είχαν ως τότε αντικρίσει τα μάτια μου. Στην ακτή της θάλασσας –της ίδιας θάλασσας όπου η μοίρα του Μάρκου Αντωνίου υπέκυψε σ’ εκείνη του Αυγούστου– υψώνεται τώρα ένα μεγάλο και θαυμαστό σεράι για να υμνήσει τη δύναμη του σύγχρονου άρχοντα της Ηπείρου.³⁴ Τα εντυπωσι-

³⁴ Πρόκειται για το μεγάλο σεράι του Αλή πασά που είχε κτιστεί στο νοτιοανατολικό άκρο της χερσονήσου της Πρέβεζας, στο χώρο περίπου όπου σήμερα είναι το Μνημείο του Ναύτη. Η περιοχή αυτή ονομάζεται ακόμη *Παλιοςάραγα*. Όπως θα φανεί και από το περιηγητικό κείμενο του Henry Holland το σεράι δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί όταν αυτός επισκέφθηκε την Πρέβεζα, τον Οκτώβριο του 1812. Το μεγάλο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα κτίστηκε το 1811 περίπου και παραδόθηκε στη φωτιά από το γιο του, Βελή, το 1820. Όταν ο Holland επισκέφθηκε την Πρέβεζα, στα τέλη Οκτωβρίου 1812, γινόταν στο μεγάλο νέο σεράι οι τελευταίες εργασίες για την υποδοχή του βεζίρη. Όπως προκύπτει από το περιηγητικό κείμενο του Δανού αρχαιολόγου Peter O. Brøndsted, το νέο σεράι είχε σχεδόν ολο-

ακότερα χαρακτηριστικά του, βλέποντάς το από μακριά, ήταν οι βαθιά προεξέχουσες στέγες, οι μακρές σειρές ομοιόμορφων παραθύρων στο πάνω μέρος του κτιρίου και οι ζωγραφιστές διακοσμήσεις τού εξωτερικού του. Παρόλο που το οικοδόμημα απέκλινε από όλους τους σ' εμάς [τους Άγγλους] συνήθειες ρυθμούς αρχιτεκτονικής, είχε εντούτοις κάποια ακανόνιστη μεγαλοπρέπεια στην έκταση και τις αναλογίες του, τα οποία αποσπούσαν την προσοχή και ικανοποιούσαν το γούστο.

Η πόλη της Πρέβεζας βρίσκεται στη βόρεια ακτή του πορθμού ο οποίος συνδέει τον Αμβρακικό κόλπο με το Ιόνιο πέλαγος. Κάποτε πολυάνθρωπη και εμπορική, έχει υποστεί, τα τελευταία χρόνια, μια μεταβολή όχι μόνο στον πληθυσμό της αλλά και στα αγαθά της. Το πώς και γιατί δημιουργήθηκε η πόλη δεν είναι πλήρως εξακριβωμένο, αλλά πιθανώς ήταν συνέπεια της σημαντικής της θέσης στην είσοδο του κόλπου. Ο ίδιος λόγος οδήγησε αναμφιβόλως τους Ενετούς να επιτεθούν επανειλημμένα εναντίον της,³⁵ με κατάληξη την τελευταία κατάληψή της από τους Τούρκους. Τα στρατιωτικά γεγονότα του 1797 επέτρεψαν στη Γαλλία να αποκτήσει, βάσει συμφωνίας, όλες τις ενετικές κτήσεις στο Ιόνιο πέλαγος και τις ηπειρωτικές πόλεις τής Πρέβεζας, Βόνιτσας, Πάργας και Βουθρωτού, που φρουρούνταν από γαλλικά στρατεύματα.³⁶ Ο πόλεμος, ωστόσο, που ξέσπασε λίγο αργότερα μεταξύ Γαλλίας και Τουρκίας, παρείχε στον Αλή πασά πρόσχημα για να επεκτείνει την επικράτειά του και να αποκτήσει ένα λιμάνι, το οποίο είναι μεγάλης σπουδαιότητας για το εμπόριο της περιοχής του. Το Νοέμβριο του 1798 [ο Αλή πασάς] κατέβασε από τα Γιάννενα στρατό μερικών χιλιάδων Αλβανών, με σκοπό να επιτεθεί στην Πρέβεζα. Η γαλλική φρουρά, που δεν έφθανε τους 1.000 άνδρες, υπό τις διαταγές του στρατηγού Λα Σαλσέτ, τον αντιμετώπισε στην πεδιάδα της Νικόπολης, βόρεια της Πρέβεζας, μεταξύ των ερειπίων της πόλης του Αυγούστου, όπου διεξήχθη μια άνιση μάχη. Οι Γάλλοι, αναγκασμένοι να υποχωρήσουν, καταδιώχθηκαν μέσα στην πόλη και υπέστησαν μεγάλη σφαγή.

κληρωθεί πριν τις 13 Δεκεμβρίου 1812, όταν κατά τη δεύτερη επίσκεψή του στην Πρέβεζα έγινε δεκτός από τον Αλή πασά στα διαμερίσματα του νέου σαραγιού, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 15-24. Τρία ευρύχωρα και μεγάλα δωμάτια ήταν πλούσια διακοσμημένα, αλλά κάποια τμήματα του σαραγιού παρέμεναν ακόμη ημιτελή, όταν ο William Turner το επισκέφθηκε και έγινε δεκτός από τον Αλή πασά, στις 26 Αυγούστου 1813, βλ. TURNER 1820, I, 110.

³⁵ Οι Ενετοί επιτέθηκαν κατά της Πρέβεζας το 1500 και το 1538 ανεπιτυχώς· το 1605 με αποτέλεσμα μία λεηλασία και ολιγοήμερη κατάκτηση, βλ. ΔΟΝΟΣ, στον παρόντα τόμο, 63-116· το 1684 και 1717 επιτυχώς και μάλιστα τη δεύτερη φορά με αποτέλεσμα την ογδοντάχρονη δημιουργική ενετική κατοχή, βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 23-35· ΔΟΝΟΣ 2007, 80-99.

³⁶ Πράγματι, στις 12 Μαΐου του 1797 η Δημοκρατία της Βενετίας έπαψε να υπάρχει, μετά την παράδοσή της στο Ναπολέοντα. Με την υπογραφή της συνθήκης του Καμποφόρμιο, τη 17^η Οκτωβρίου 1797, η Πρέβεζα περιήλθε και τυπικά στη Γαλλική Δημοκρατία. Η συνθήκη επικυρώθηκε από το Ναπολέοντα στις 3 Νοεμβρίου 1797. Για τους όρους της συνθήκης βλ. DUVERGIER 1835, II, 90-93 και ιδιαίτερα το άρθρο 5 της συνθήκης.

Πολλοί από τους Έλληνες κατοίκους της Πρέβεζας υπέφεραν την ίδια καταστροφή· μου ειπώθηκε μάλιστα ότι τα κεφάλια των τελευταίων, αφού τους αφαιρέθηκαν τα μουστάκια, στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη με την πρόφαση ότι ανήκαν σε Γάλλους, που χάθηκαν κατά τη μάχη.³⁷

Αυτή η ενέργεια του Αλή πασά, καθώς συνοδεύτηκε με ορισμένες πράξεις προδοσίας,³⁸ δεν θα σβήσει γρήγορα από τη μνήμη ή τα αισθήματα των Γάλλων. Έχει καταγραφεί προσεκτικά από τον κ. Πουκεβίλ, το Γάλλο πρέσβη στα Γιάννενα. Παρατήρησα, επίσης, ότι σε ένα γαλλικό στρατιωτικό λεξικό, που εκδόθηκε πρόσφατα, τα γεγονότα της Πρέβεζας αναφέρονται με τόση λεπτομέρεια όση και οι μάχες του Μαρέγκο ή του Αούστερλιτς και συνοδεύονται από τις πιο οξείες ύβρεις για το χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του Αλή πασά.³⁹ Συζήτησα για τα γεγονότα αυτά με τον Μουχτάρ πασά, το μεγαλύτερο γιο του Αλή, ο οποίος ήταν παρών και έπαιξε ένα ξεχωριστό ρόλο στη μάχη. Μου σχολίασε ότι η αδυναμία της γαλλικής αντίστασης του πρόσφερε λιγότερες ευκαιρίες για να διακριθεί απ' όσο θα επιθυμούσε· μια δήλωση, που δεν συνάδει αρκετά με την περιγραφή που έχουν κάνει οι Γάλλοι

³⁷ Η αναφορά του Henry Holland για τη διεξαγωγή της μάχης της Νικόπολης το Νοέμβριο είναι γενικόλογη. Η μάχη διεξήχθη στις 12/23 Οκτωβρίου 1798 και ακολούθησε, το βράδυ της ίδιας μέρας και στη διάρκεια των επόμενων ημερών, ευρύτατη λεηλασία της Πρέβεζας και σφαγή αρκετών Πρεβεζάνων, γεγονότα που έμειναν γνωστά στην ιστορία ως *ο χαλασμός της Πρέβεζας*. Ο Πρεβεζάνος λόγιος Ηλίας Βασιλάς έχει γράψει λεπτομερώς για τα γεγονότα αυτά, μεταφράζοντας ουσιαστικά και υποσημειώνοντας την εργασία του Frédéric Masson, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955 και MASSON 1894, 71-89. Για την περιγραφή των γεγονότων από δύο Γάλλους στρατιωτικούς που συμμετείχαν στη μάχη βλ. BELLAIRE 1805, 394-428 και RICHEMONT 1858, 160-171. Για την περιγραφή των αμυντικών προετοιμασιών της μάχης βλ. BELLAIRE 1805, 204-210 και RICHEMONT 1858, 148-159 και για τα σχετικά με την επακολούθησασα αιχμαλωσία τους βλ. RICHEMONT 1858, 172-205. Πρόσφατα έγινε σχετική με τη μάχη της Νικόπολης ανακοίνωση στο 2^ο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας από τον Αμερικάνο Jim Curlin, η οποία θα δημοσιευθεί στα Πρακτικά του Συμποσίου. Βλ. σχετικά CURLIN & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 117-141.

³⁸ Αναφέρεται στην, σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, προδοτική πράξη του Γιώργου Μπότσαρη, που άφησε το ασκέρι του Αλή πασά και του γιου του Μουχτάρ να περάσει ανενόχλητο από το στενό της Αγίας Παρασκευής, κοντά και προς τα βορειοανατολικά του χωριού Λούρου Πρεβέζης. Για μια σύντομη αλλά περιεκτική θεώρηση του γεγονότος βλ. ΨΙΜΟΥΛΗ 1998, 379-381.

³⁹ Πρόκειται για το *Νέο Ιστορικό Λεξικό των πιο φημισμένων πολιορκιών, μαχών και ναυμαχιών όλων των λαών του κόσμου, συνταχθέν υπό του F.M.M.....*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1808 και αφιερώνει οκτώ σελίδες στο λήμμα *Νικόπολις*, συνοψίζοντας ουσιαστικά τα όσα λεπτομερώς αναφέρει ο Bellaire στην επιτομή του για τη μάχη της Νικόπολης, βλ. F.M.M. 1808, 48-55 και BELLAIRE 1805. Οι αναφερόμενες μάχες του Μαρέγκο και Αούστερλιτς συνδέονται με δύο σημαντικές νίκες του μεγάλου Ναπολέοντα. Στην πρώτη, το 1800, ο Ναπολέων νίκησε τους Αυστριακούς και στη δεύτερη, τη λεγόμενη *μάχη των τριών αυτοκρατόρων*, το 1805, νίκησε τους Αλέξανδρο Α΄ της Ρωσίας και Φραγκίσκο Β΄ της Αυστρίας.

σχετικά με την ανδρεία των αξιωματικών και των ανδρών τους σ' αυτήν την περίπτωση.

Την εποχή των γεγονότων αυτών, η Πρέβεζα λέγεται ότι κατοικούνταν από 10.000 μέχρι 12.000 ανθρώπους. Η συμπεριφορά, που τήρησε ο Αλή πασάς σε σχέση μ' αυτήν την πόλη, είναι παράδοξη και φαινομενικά ανακόλουθη. Θα νόμιζε κανείς ότι θα ήθελε να διατηρήσει την εμπορική σημασία της πόλης και να την κάνει τακτική διαμονή τής αυλής του. Παρ' όλα ταύτα, υιοθέτησε μέτρα που ελάττωσαν τον πληθυσμό σε τρεις ή τέσσερις χιλιάδες και αντικατέστησε τους δραστήριους και πολύ εργατικούς Έλληνες κατοίκους της με Αλβανούς χωριάτες και στρατιώτες. Φαίνεται πράγματι πως ο στόχος του ήταν μελετημένος ώστε να καταπιέσει και ελαττώσει την κατηγορία του πληθυσμού που πρώτα αναφέραμε. Λέγεται ότι, κατόπιν διαταγών του, πολλοί χάθηκαν όταν άρθηκε η Πρέβεζα και ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών που παρέμειναν [στην πόλη], είτε αφανίστηκαν από τους εκβιασμούς του, είτε υποχρεώθηκαν να φύγουν από την κυριαρχία του. Μερικοί εξακολούθουν να μένουν εδώ, έχοντας όμως το φόβο των διώξεων και μια διαρκή ανασφάλεια. Η μόνη εξήγηση της συμπεριφοράς του βεζίρη είναι ότι έβλεπε την κατοχή της Πρέβεζας κυρίως ως καταφύγιο γι' αυτόν και τους θησαυρούς του –σε περίπτωση που κάποια πολιτική αλλαγή τον ανάγκαζε να εγκαταλείψει το βόρειο τμήμα της επικράτειάς του– και λιγότερο από εμπορικής πλευράς, αν και προφανώς επιθυμούσε τη διεύρυνση του εμπορίου της. Η φροντίδα του επικεντρώθηκε αποφασιστικά στην οχύρωση του τόπου. Προς επιδίωξη αυτού του σκοπού ανήγειρε δύο φρούρια στην είσοδο του κόλπου⁴⁰ και περιέβαλε την πόλη από την πλευρά της ξηράς με μια φαρδιά και βαθιά τάφρο, δύο μίλια στο μήκος, που συνδεόταν στα άκρα της με τη θάλασσα.⁴¹ Το ίδιο κίνητρο, σε συνδυασμό με την έγνοια του για πλουτισμό, πιθανόν τον ώθησε στο να εκδιώξει τους εμπορευόμενους Έλληνες της Πρέβεζας, τους οποίους δεν εμπιστευόταν, και να εγκαταστήσει στη θέση τους τούς σκληροτράχηλους και έμπιστους του ορεσίβιους Αλβανούς γηγενείς. Εάν η Γαλλία είχε διατηρήσει τα μεγάλα οράματά της για ευρωπαϊκή εξουσία, καθώς και την κυριαρχία των ιλλυρικών επαρχιών, η κατοχή ενός οχυρωμένου λιμανιού ίσως αποδεικνύονταν τελικά μεγάλης σημασίας για την ασφάλεια από τον Αλή.*

⁴⁰ Πρόκειται για τα κάστρα του Παντοκράτορα ή Ουτς καλέ και του Αγίου Γεωργίου ή Γενή Καλέ. Το δεύτερο κτίστηκε το 1807. Για το πρώτο βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1999, 21.

⁴¹ Αναφέρεται στην περιφερειακή τάφρο της Πρέβεζας, συνολικού μήκους 2.900 μ. περίπου, που άρχιζε από τον προμαχώνα της Βρυσούλας και με νοτιοδυτική κατεύθυνση πέραγε από το *Φόρο*, όπου ήταν η κύρια πύλη της πόλης, συνέχιζε για 500 περίπου μέτρα δυτικά αυτού, και έστρεφε μετά νότια μέχρι το Νέο Κάστρο (Γενή Καλέ) του Αγίου Γεωργίου.

* Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι, παρ' όλες τις αλλαγές που προκλήθηκαν στον πληθυσμό και την ευημερία της Πρέβεζας, έχει επιζήσει ένα σχολείο που δημιουργήθηκε στην πόλη, πριν από 25 περίπου χρόνια, από τη φωτισμένη γενναιοδωρία του κ. North. – Σ.τ.μ.: Με

Αποβιβαστήκαμε στην παραλία της Πρέβεζας και διασχίσαμε ένα στενό, βρόμικο και ακανόνιστο δρόμο που μας οδήγησε στο σπίτι του Άγγλου υποπρόξενου. Στη σημερινή της κατάσταση, η πόλη αποτελείται από ελάχιστους δρόμους πέρα από αυτόν που ακολουθεί την ακτή για ένα περίπου μίλι και από μερικές ακανόνιστες συστάδες καλυβιών, ανάμεσα στους ελαιώνες που σκεπάζουν την πόλη προς την πλευρά της ξηράς. Αν και η Πρέβεζα είναι υπό την κυριαρχία ενός Τούρκου ηγεμόνα, δεν παρουσιάζει εν τούτοις όλες τις ιδιαιτερότητες μιας τουρκικής πόλης. Περιπατώντας μέσα στην πόλη αναγνωρίζα ακόμη στοιχεία από εκείνον τον ανάμικτο ελληνικό και ενετικό χαρακτήρα, που είναι τόσο κοινός σε όλα τα Ιόνια Νησιά. Καινούργιες, όμως, και εντυπωσιακές φιγούρες έχουν προστεθεί τώρα στο ζωντανό σκηνικό μπροστά μας. Ο Αλβανός χωρικός ή στρατιώτης –λέξεις που σε τούτη τη χώρα είναι σχεδόν συνώνυμες– συναντάται εδώ με πλήρη ενδυμασία και με ακέραιο τον εθνικό του χαρακτήρα. Γενικά αρρενωπός στη φυσιογνωμία του, έχοντας χαρακτηριστικά που τον κάνουν να μη δείχνει υποταγμένος στην ταπείνωση της σκλαβιάς, και με μια ξεχωριστή επιβλητικότητα στο περπάτημα και το παράστημά του, με το στυλ της φορεσιάς του να επιτείνει αυτές τις ιδιομορφίες και να παρουσιάζει την όλη φιγούρα πιο εντυπωσιακή και γραφική από κάθε άλλη που έχω συναντήσει.⁴² Στο μάτι που όλα ήταν καινούργια και επιβλητικά και που

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ο Frederick North το 1817, όταν έγινε κόμης του Γκόλφορντ. Χαρακτικό του William Thomas Fry από έργο του John Jackson (National Portrait Gallery, Λονδίνο)

την υποσημείωσή του αυτήν ο Holland μας πληροφορεί ότι περί το 1789 –25 χρόνια πριν την ολοκλήρωση της συγγραφής του βιβλίου του, το 1814– δημιουργήθηκε σχολείο στην Πρέβεζα, βλ. Παράρτημα Γ'. Ο Henry Holland συνάντησε τον Frederick North στην Αθήνα στα μέσα Ιανουαρίου 1813. Ο North, που είχε πριν λίγες εβδομάδες επιστρέψει στην Αθήνα μετά από δωδεκάμηνη παραμονή στη Συρία και την Αίγυπτο, τους προσκάλεσε σε δεξίωση στην οποία παρευρέθηκαν περισσότεροι από 90 Αθηναίοι, εκ των οποίων τα 2/5 ήταν γυναίκες, βλ. HOLLAND 1815, 414-415.

⁴² Ευχαριστώ την ιστορικό και ειδική στη μελέτη της παραδοσιακής φορεσιάς κ. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη για τις παρεμβάσεις της στο σχετικό με την ενδυμασία μεταφρασμένο κείμε-

δεν ήταν τότε ακόμη συνηθισμένο να διακρίνει τις παραμικρές λεπτομέρειες, τα πιο αξιοπρόσεκτα στοιχεία της ενδυμασίας αυτής ήταν ο μακρύς επενδύτης,⁴³ ριγμένος ελεύθερα στους ώμους (Εικ. 7), καμωμένος από τραχύ μάλλινο ύφασμα καφέ χρώματος και στολισμένος ποικιλοτρόπως με κόκκινα *χάρτζια*.⁴⁴ Από τα δύο γιλέκα, το μεν εξωτερικό –από πράσινο ή άλλες φορές από πορφυρό βελούδο– ήταν ανοικτό και κοντό ως τη μέση, το δε εσωτερικό ήταν πλούσια διακοσμημένο με επίρραπτο κορδόνι στο μέσον. Σε μια φαρδιά υφασμάτινη λωρίδα, ή ζώνη, γύρω από τη μέση,⁴⁵ είναι στερεωμένες μία, ή άλλες φορές δύο, πιστόλες και ένα μεγάλο μαχαίρι (Εικ. 6). Οι πιστόλες έχουν συχνά λαβές μεγάλου μήκους που είναι απαράμιλλα δουλεμένες με ασήμι. Μια τραχιά βαμβακερή φουστανέλα⁴⁶ ξεκινά κάτω από τη ζώνη και φτάνει λίγο πιο κάτω από τα γόνατα, όπως το σκωτσέζικο κιλτ, καλύπτοντας τα εσώρουχα, που είναι επίσης βαμβακερά. Η μακριά πάλα,⁴⁷ οι στολισμένες με μεταλλικές κλωστές περικνημίδες που αγκαλιάζουν κυκλικά το πόδι από τα γόνατα μέχρι και τους αστραγάλους προστατεύοντάς τα, οι ποικιλόχρωμες κάλτσες και η ποδεσιά.⁴⁸ Το μικρό κόκκινο φέσι, που μόλις καλύπτει την κορυφή του κεφαλιού, κάτω από το οποίο τα μαλλιά ξεχύνονται πλούσια προς τα πίσω, ενώ από μπροστά είναι ξυρισμένα έτσι ώστε ν' αφήνει το μέτωπο και τους κροτάφους εντελώς γυμνούς. Στη γενική αυτήν περιγραφή θα πρέπει να προστεθεί το *καπότο*, ο βαρύς επενδύτης, ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό εξάρτημα της αλβανικής ενδυμασίας. Πρόκειται για ένα τριχωτό, μάλλινο, τραχύ ένδυμα, σε χρώμα γκρι ή μερικές φορές άσπρο, με ανοιχτά μανίκια, το οποίο στην πίσω πλευρά του φέρει ένα τετράγωνο κομμάτι υφάσματος, που περιστασιακά χρησιμεύει ως κουκούλα. Μοιάζει, έτσι, με κατσικόδερμα ριγμένο στην πλάτη.⁴⁹ Δεν αποτολμώ να πω ότι αυτός είναι ο *σάγος* των Αρχαίων,⁵⁰ αλλά αναμφιβόλως υπάρχουν πολλές ομοιότητες της αλβανικής ενδυμασίας

νο της παραγράφου αυτής. Σε αυτήν οφείλονται οι εξειδικευμένες πληροφορίες για τη φορεσιά των Αρβανιτών της Πρέβεζας. Τα τυχόν λάθη βαρύνουν, φυσικά, τον μεταφραστή.

⁴³ Ο μακρύς αυτός επενδύτης, που λέγεται και *ντουλαμάς*, έφτανε, στην πίσω μεριά, πιο κάτω από τα γόνατα.

⁴⁴ *Χάρτζια* ονομάζονται οι μεταξωτές κλωστές ή κορδόνια που διακοσμούν τα ενδύματα.

⁴⁵ Η ζώνη αυτή ονομάζεται *σελάχι*.

⁴⁶ Στο πρωτότυπο, εσφαλμένα *shirt* (πουκάμισο) αντί του ορθού *skirt* (φούστα).

⁴⁷ Πλατύ και κυρτό σαθί.

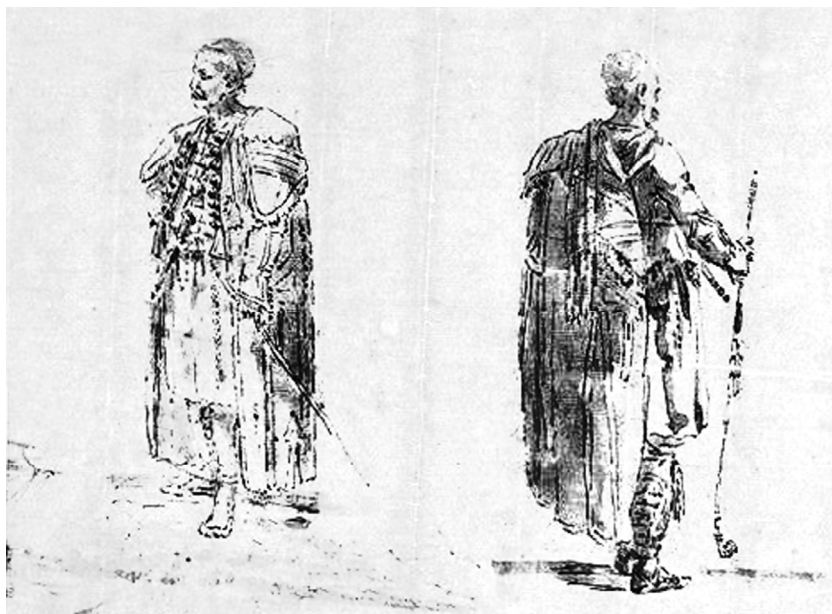
⁴⁸ Στο αγγλικό κείμενο *sandals*. Ο Holland αποδίδει με τη λέξη αυτήν τον αρβανίτικο τρόπο υπόδησης, τα τσαρούχια με μύτη, χωρίς φούντα, καμωμένα από ακατέργαστο δέρμα βοδιού. Τα τσαρούχια αυτά τα στήριζαν στα πόδια, δένοντάς τα γύρω από τη γάμπα με φαρδύ δερμάτινο λουρί. Ευχαριστώ και πάλι την κ. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη για τις πληροφορίες.

⁴⁹ Το *καπότο*, ή *κάπα*, ήταν συνήθως καμωμένο από τραγόμαλλο. Το ύφασμα έμπαινε σε νεροτριβή για να γίνει πιο πυκνό και να μην το διαπερνά η βροχή και το κρύο.

⁵⁰ Στο αγγλικό κείμενο *sagum*. Ο *σάγος* ήταν χοντρή χλαμούδα που φορούσαν οι Ρωμαίοι στρατιώτες.

ΕΙΚΟΝΑ 6: Τρεις γυναίκες και δύο άντρες της Πρέβεζας στα τέλη του 18^{ου} αι.
Σχέδιο του Louis Francois Cassas
(Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

ΕΙΚΟΝΑ 7: Αρβανίτης της Πρέβεζας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.
Σχέδιο του Louis Francois Cassas
(Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

με αυτήν των Ελλήνων και Ρωμαίων στρατιωτών. Συγκρίνοντας τα κύρια σημεία της εθνικής αυτής ενδυμασίας με αντίστοιχες άλλων χωρών, δεν βρίσκω να της μοιάζει άλλη τόσο πολύ όσο αυτή των Σαρδήνιων χωρικών. Αλλά η σύγκριση είναι σημαντικά υπέρ των Αλβανών, καθώς ο απεριποίητος Σαρδήνιος, όπως τον συναντάμε στους δρόμους του Κάλιαρι, δεν είναι παρά ένα ισχνό και πενιχρό αντίγραφο των μεγαλόπρεπων μορφών, που φρουρούν τα παλάτια του Αλή πασά.

Η παρουσία των Τούρκων στο γενέθλιο τόπο τους, ήταν άλλο ένα νέο στοιχείο στους δρόμους της Πρέβεζας και είναι μία ιδιαιτερότητα, που αναγκαστικά τραβά την προσοχή τού ξένου Δυτικοευρωπαίου. Σε άλλα μέρη μπορείς πράγματι να ξεχωρίσεις τις διάφορες μορφές της ίδιας φυλής: μια πραγματική διαφορά στη γλώσσα, αλλά μόνο μικρές και σταδιακές ανομοιότητες στην εμφάνιση, τα έθιμα, και τα ρούχα. Αλλά, μπαίνοντας σε τούτες τις περιοχές, το σκηνικό αλλάζει ξαφνικά και έχεις μπροστά στα μάτια σου ένα νέο είδος ανθρώπων, με όλα εκείνα τα φανταχτερά εξαρτήματα του ανατολίτικου χαρακτήρα και σκηνικού, που τόσο καιρό γοητεύει τη φαντασία στις διηγήσεις της Ανατολής. Οι ομοιόμορφες συνήθειες των Τούρκων, που απορρέουν από τη θρησκεία τους και άλλους παράγοντες, κάνουν αυτήν την αλλαγή το ίδιο αξιοπρόσεκτη, τόσο στην πρώτη τουρκική πόλη που θα συναντήσετε, όσο και σ' εκείνες που είναι απόμακρες από τη γειτονιά των ευρωπαϊκών χωρών. Έχει ήδη, επανειλημμένα, αναφερθεί ότι η Πρέβεζα διατηρεί ένα ανάμικτο πληθυσμιακό χαρακτήρα, αλλά ακόμη κι εδώ μου ήταν αισθητές αυτές οι έντονες ιδιαιτερότητες και πολλά πράγματα μου φάνηκαν σαν σκηνικό κάποιου μαγικού λυχναριού, ή σαν κάτι ενδιάμεσο μεταξύ των εικόνων της φαντασίας και της πραγματικότητας που περνούσε από μπροστά μας. Ως ένα τέτοιο παράδειγμα, η μνήμη μου με παραπέμπει στο πρώτο αντίκρισμα ενός τουρκικού τζαμιού, που πρόσφατα ανεγέρθηκε στην Πρέβεζα.⁵¹ στη φωνή του μουεζίνη από την κορυφή του μιναρέ, αναγγέλλοντας την ώρα της προσευχής: και στο θέαμα του σαρικοφόρου Τούρκου, που γεμάτος χάρη και αξιοπρέπεια μέσα στη φορεσιά του, είχε μια επιβλητική γαλήνη στην κίνηση, καθώς άφηνε στην άκρη τις παντόφλες του για να μπει ήρεμα στον τόπο

⁵¹ Το μεγάλο τζαμί της Πρέβεζας κτίστηκε από τον Αλή πασά, στη θέση της εκκλησίας του Αγίου Αντρέα, εκεί που σήμερα στέκεται ακόμη, σχεδόν ερειπωμένη, η λέσχη των Προσκόπων, στη συμβολή των οδών Περδικάρη και Δ. Μπάλκου, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 145, 146. Το τζαμί χρησιμοποιήθηκε ως αρχαιολογικό μουσείο της Πρέβεζας από το 1927 περίπου, μέχρι που βομβαρδίστηκε το 1941, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1928, 3 και 46. Τα πρώτα εκθέματα των ανασκαφών της Νικοπόλεως από τον Φιλαδέλφειο εκτέθηκαν, από το 1913 μέχρι το 1921, στο ισόγειο του Διοικητηρίου Πρεβέζης, σήμερα Δικαστικού Μεγάρου. Από το 1921 μέχρι το 1927 περίπου, τα αρχαιολογικά ευρήματα εκτίθονταν στο ισόγειο του Δημαρχείου Πρεβέζης, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 66· 1928, 3.

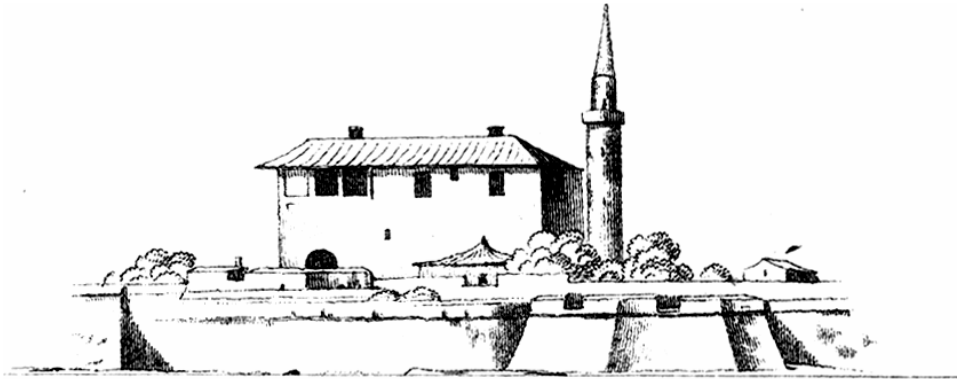

*ΕΙΚΟΝΑ 8: Το μεγάλο τζαμί της Πρέβεζας,
που κτίστηκε την εποχή του Αλή πασά
και βομβαρδίστηκε το 1941.
Φωτογραφία του 1913
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

της θρησκευτικής του λατρείας. Μπορεί στιγμιαία να ξεχάσεις την αγραμματοσύνη και τις προκαταλήψεις του άνδρα αυτού και να τον φανταστείς άξιο και γεννημένο να διοικεί.

Ο υποπρόξενος Σινιόρ Βαλεντίνης⁵² μας υποδέχθηκε ευγενικά και μας διέθεσε ένα δωμάτιο του σπιτιού του. Κατάγεται από τον τόπο αυτόν και φοράει το μικρό κόκκινο αλβανικό φέσι, με τα μαλλιά του να πέφτουν ελεύθερα προς τα πίσω. Λίγο μετά την άφιξή μας, μάς συνόδευσε σε μια εθιμοτυπική

⁵² Πρόκειται για τον Πέτρο ή Πιερράκη Βαλεντίνη, γιο του Αυγουστή Βαλεντίνη. Γεννήθηκε το 1750 περίπου και πέθανε πριν το 1824. Υπήρξε σύνδικος του Συμβουλίου της Πρέβεζας και αναπληρωματικό μέλος του Κογγλαβίου της πόλης στη διάρκεια της δεύτερης ενετοκρατίας. Μέχρι το 1812 ήταν ένας από τους συμβολαιογράφους της Πρέβεζας, οπότε τον διαδέχθηκε ο γιος του Δημήτριος. Βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 319, υποσημ. 48· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2004, 251-252.

The Minareh in Forte Nuovo on with the N.E. angle of the Bey's Palace leads on the edge of La Punta Battery Shoal.

ΕΙΚΟΝΑ 9: Το πρώτο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα, μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα. Όψη από τα ανατολικά, με το μιναρέ του μεγάλου τζαμιού σε μεσαίο πλάνο και τον ανατολικό, κεντρικό προμαχώνα του περιτειχίσματος της πόλης σε πρώτο πλάνο.

Λεπτομέρεια από χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 558)

επίσκεψη που κάναμε στο βοεβόδα, ή διοικητή, της Πρέβεζας. Ο βοεβόδας διαμένει σε ένα τμήμα του παλατιού εκείνου που μέχρι πρότινος [1812] χρησιμοποιούσε ο βεζίρης στη διάρκεια των συχνών επισκέψεών του στην Πρέβεζα. Πρόκειται για ένα μεγάλο κτίριο, αλλά ερειπωμένο σε εμφάνιση και χωρίς το παραμικρό στοιχείο μεγαλοπρέπειας. Ο χώρος που το περιβάλλει κυκλώνεται από βαθιά τάφρο και ψηλά τείχη, με μερικά κανόνια τοποθετημένα πάνω τους.⁵³ Συναντήσαμε το βοεβόδα να κάθεται σε ένα μικρό λόφο με γρασίδι, μέσα στο χώρο [του κάστρου], και να περιβάλλεται όχι με την μεγαλοπρέπεια της θέσεώς του αλλά από μια συνοδεία είκοσι-τριάντα Αλβανών στρατιωτών, Αλβανός και ο ίδιος, ντυμένος με τη φορεσιά της χώρας του. Μείναμε μαζί του περίπου για πέντε λεπτά, χρησιμοποιώντας τη διερμηνεία του υποπρόξενου, που μιλούσε στα ελληνικά. Τίποτε παραπάνω δεν διαμείφθηκε παρά λίγες ερωτήσεις και απαντήσεις ως προς τις χώρες από τις οποίες προερχόμασταν και τα μελλοντικά σχέδια του ταξιδιού μας.

⁵³ Πρόκειται για το πρώτο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα, το οποίο ήταν μέσα στο κάστρο που σήμερα ονομάζουμε του Αγίου Αντρέα. Έξω από τη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του κάστρου είχε σκαφτεί αμυντική τάφρος – η ντάπια ρόσα, όπως αναφέρει ενετικό έγγραφο, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 48– ενώ έξω από την ανατολική πλευρά του υπήρχε περιτειχισμένη περιοχή, εντός της οποίας κατοικούσαν οι προύχοντες της πόλης, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 19.

Από το [κάστρο] αυτό, πήγαμε, με την καθοδήγηση του γιου του οικοδεσπότη μας,⁵⁴ να επισκεφθούμε το νέο σεράι της Πρέβεζας. Το μέγεθός του είναι ήδη μεγάλο αν και το αρχικό σχέδιο του οικοδομήματος δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.⁵⁵ Ο τρόπος που κτίζουν οι Τούρκοι είναι τόσο διαφορετικός από τον ευρωπαϊκό, ώστε, ενώ μερικά τμήματα του παλατιού δεν έχουν καν σηκωθεί από τα θεμέλιά τους, άλλα είναι ολοκληρωμένα και κατοικήσιμα. Η βάση του οικοδομήματος είναι πέτρινη, η υπερκατασκευή σχεδόν εξολοκλήρου ξύλινη. Αρκετά από τα διαμερίσματα έχουν μήκος μεγαλύτερο από 80 πόδια και πλάτος περί τα 30 πόδια.⁵⁶ Κρίνοντας από τα λίγα διαμερίσματα που ήταν ήδη ολοκληρωμένα, οι εσωτερικές διακοσμήσεις θα είναι θαυμάσιες, πράγματι στολισμένες επιδεικτικά –λόγω της ποσότητας και ζωνρότητας των χρωματισμών– αλλά κατά τα υπόλοιπα στερούμενες καλού γούστου. Παρόλα ταύτα, το γενικό αποτέλεσμα είναι επιβλητικό. Τα σκαλισματα των ξύλινων κατασκευών είναι γενικά καλοφτιαγμένα και όλα τα μέρη του κτιρίου είναι περίτεχνα διακοσμημένα με αυτόν τον τρόπο. Η εικονογράφηση των τοίχων είναι στο μεγαλύτερο μέρος της μέτρια εκτελεσμένη και επαναλαμβάνεται σ' αυτήν ένα συνηθισμένο θέμα τοπίου. Όταν επισκεφθήκαμε το παλάτι, ένας μεγάλος αριθμός εργατών –και Ελλήνων και Αλβανών, άνθρωποι εξασθλιωμένοι τόσο στην εμφάνιση όσο στην πραγματικότητα– απασχολούνταν σε αυτό. Μία παρέα ρακένδυτων παιδιών μάς συνάντησε κατά την είσοδό μας και μας ακολούθησε στα διάφορα διαμερίσματα, ζητιανεύοντας στα ελληνικά έναν *παρά*, μικρό σε αξία τούρκικο νόμισμα από χαμηλής περιεκτικότητας ασήμι, σαράντα από τα οποία ισοδυναμούν με μία πιάστρα, ή σχεδόν ισοδύναμο με ένα σελίνι.⁵⁷ Πληροφορήθηκα ότι όλοι αυτοί οι εργάτες μετακινήθηκαν από διάφορες περιοχές με την αυθαίρετη διαταγή του βεζίρη και ότι κάθε περιοχή είναι υποχρεωμένη να εφοδιάζει την ομάδα της με συγκεκριμένη

⁵⁴ Πιθανότατα τον Δημήτρη Βαλεντίνη, γιο του Πέτρου.

⁵⁵ Έχουμε ήδη σημειώσει ότι ο Holland αναφέρεται στο νέο σεράι του Αλή πασά, που κτίστηκε περί το 1811 και σχεδόν ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του 1812, στο νοτιοανατολικό άκρο της Πρέβεζας, στο χώρο που παλαιότερα έστεκε το μεγάλο κάστρο της Μπούκας. Βλ. περισσότερα στην υποσημείωση 34.

⁵⁶ Στα δικά μας μέτρα μήκους οι διαστάσεις των δωματίων αυτών ήταν περίπου 25 x 9 μέτρα.

⁵⁷ Από μία αναφορά του Henry Holland –στην οποία μας πληροφορεί ότι «6.000 πιάστρες είναι κάτι παραπάνω από 300 λίρες στερλίνες»– προκύπτει ότι κατά το 1812 ένα σελίνι ισοδυναμούσε περίπου με 1,65 πιάστρες, ή μία πιάστρα με 0,60 περίπου του σελινιού. Προκύπτει επίσης ότι το οθωμανικό νόμισμα είχε υποτιμηθεί περαιτέρω, σε σχέση με τη λίρα στερλίνα, απ' όταν επισκέφθηκε την Πρέβεζα ο William Leake, το 1805 και 1809. Ο Leake μας πληροφορεί ότι το 1805 μία λίρα στερλίνα ισοδυναμούσε με 15,5 πιάστρες και το 1809 με 17,5 πιάστρες, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 77, υποσημ. 78. Η ισοτιμία αυτή είχε γίνει το 1812, σύμφωνα με τον Henry Holland, σχεδόν 20 πιάστρες, βλ. HOLLAND 1815, 164. Σε άλλο σημείο ο Holland αναφέρει ότι η ισοτιμία ήταν 22 πιάστρες για μία λίρα, βλ. HOLLAND 1815, 257.

ΕΙΚΟΝΑ 10: *Ρίκινος ο κοινός*,
ή *ρετσινολαδιά*
(ΠΑΠΙΟΜΥΤΟΓΛΟΥ 2006, 91)

ΕΙΚΟΝΑ 11: Σπόροι του *ρίκινου*
(αριστερά), που μοιάζουν με το
τσιμπούρι (δεξιά)
(BAUMANN 1982, 109)

το κτίριο, σχεδόν στο κέντρο του. Στα περίχωρα του τόπου αυτού παρατήρησα ότι αναπτύσσεται μια σημαντική ποσότητα του *ricinus communis*.⁵⁹ Εάν εξαιρέσουμε την παραγωγή ελαιόλαδου και καλαμποκιού στην περιοχή έξω από την πόλη,⁶⁰ το εμπόριο της Πρέβεζας εξαρτάται παντελώς από αυτό της Αρτας και του εσωτερικού του κόλπου και ως εκ τούτου θα παραλείψω να μιλήσω γι' αυτό προς το παρόν.

ποσότητα ινδικού καλαμποκιού, ανερχόμενη περίπου σε 2½ λίβρες την ημέρα για κάθε άτομο.⁵⁸ Όταν το παλάτι ολοκληρωθεί, θα περικυκλωθεί από τα νερά της θάλασσας, που έχουν ήδη οδηγηθεί με σήραγγα κάτω από

⁵⁸ Με μία λίβρα να ισοδυναμεί σε 454 γραμμάρια, η ποσότητα καλαμποκιού ανέρχονταν σε 1.100 γραμμάρια ημερησίως κατ' άτομο.

⁵⁹ Ο *ρίκινος ο κοινός*, ή κοινώς *ρετσινολαδιά*, είναι ένα πολυετές φυτό, εντομοαπωθητικό, που απαντάται συχνά στην περιοχή της Πρέβεζας (Εικ. 10). Είναι ο *κρόταν* του Θεόφραστου και ονομάζονταν έτσι λόγω της ομοιότητας των σπόρων του με το τσιμπούρι (Εικ. 11), τον κρότωνα των αρχαίων. Το φυτό είναι τοξικό και τα σπόρια του περιέχουν την πρωτεΐνη ρικίνη, η οποία είναι ισχυρό δηλητήριο. Βλ. ΠΑΠΙΟΜΥΤΟΓΛΟΥ 2006, 91.

⁶⁰ Εννοεί έξω από την τάφρο της Πρέβεζας.

Επίσκεψη στα ερείπια της Νικόπολης, 28.10.1812

Η περίφημη ναυμαχία του Ακτίου εξελίχθηκε στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, ακριβώς απέναντι από την Πρέβεζα.⁶¹ Ο Αύγουστος, σε ανάμνηση του γεγονότος που τον έκανε κυρίαρχο του ρωμαϊκού κόσμου, ίδρυσε τη Νικόπολη, την πόλη της νίκης, πάνω στον ισθμό που συνδέει τη χερσόνησο της Πρέβεζας με την ηπειρωτική χώρα και χωρίζει τα νερά του κόλπου από αυτά του Ιονίου Πελάγους. Αφιερώσαμε το πρωί της 28^{ης} στην επίσκεψη των ερειπίων της πόλης αυτής, συνοδευόμενοι από έναν Ιθακήσιο φίλο και το γιο του υποπρόξενου.⁶² Τα ερείπια απέχουν από την Πρέβεζα περίπου τρία μίλια και ο δρόμος προς τα εκεί περνά κυρίως μέσα από τους ελαιώνες, που καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της μικρής χερσονήσου.⁶³ Ο ισθμός στον οποίο κτίστηκε η Νικόπολη είναι –στο στενότερο σημείο του– ελάχιστα πλατύτερος από ένα μίλι⁶⁴ και κατά το μεγαλύτερο τμήμα του εντελώς πεδινός, αν και πέραν απ' αυτόν, προς τα βόρεια, υψώνεται απότομα μια λοφοπλαγιά. Αν και μόνο ένα ή δύο χαρακτηριστικά ερείπια είναι από μόνα τους εξαιρετικά, η κατάσταση των εκτεταμένων σωζόμενων ερειπίων και η εντύπωση που συνολικά δημιουργούν, εκπέμπουν κάτι το αξιοσέβαστο και επιβλητικό. Ο ρυθμός της αρχιτεκτονικής, όπως είναι αναμενόμενο από την προέλευση της Νικόπολης, είναι εξ ολοκλήρου ρωμαϊκός. Σε όλα τα ερείπια το βασικό υλικό κατασκευής είναι το ρωμαϊκό τούβλο, με παχιά ενδιάμεσα στρώματα ασβεστοκονιάματος, που έχουν μετατραπεί πλέον σε τέλεια πέτρα. Τα πιο αξιοπρόσεκτα, μεταξύ των ερειπίων, είναι ένα τμήμα του μεγάλου τείχους της πόλης με αρκετές μεγάλες αψίδες, δύο θέατρα, το στάδιο, ένα υδραγωγείο, ένα οικοδόμημα που ίσως ήταν τα δημόσια λουτρά της πόλης,⁶⁵ και ένα άλλο μεγάλο κτίριο στο οποίο βρέθηκε ένα μαρμάρινο δάπεδο, αρκετά μαρμάρινα σκαλοπάτια, ίσως εκείνα του πρόναου, και τα θραύσματα με-

⁶¹ Ο Holland αναφέρεται στα της ναυμαχίας του Ακτίου λίγο πιο κάτω. Βλ. το σχετικό κείμενο με επικεφαλίδα *Ακτιο & Αμβρακικός, 28.10.1812*, στις σελίδες 172-173.

⁶² Επισκέφθηκαν τη Νικόπολη την 28^η Οκτωβρίου 1812, μαζί με τον Ιθακήσιο γιατρό Φιορράντε Ζαβό και το γιο του Πέτρου Βαλεντίνη, υποπρόξενου της Αγγλίας στην Πρέβεζα.

⁶³ Το τμήμα της χερσονήσου της Πρέβεζας που ήταν υπό την κυριαρχία των Ενετών –το λεγόμενο *Territorio της Πρέβεζας*, το οποίο προς βορρά έφτανε μέχρι το νότιο σκέλος των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης, βλ. CURLIN-ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 117-141– είχε φυτευτεί στην αρχή της δεύτερης ενετικής κατοχής (1717-1797) με ελαιόδεντρα. Το πέραν των ορίων του *Territorio της Πρέβεζας* τμήμα της χερσονήσου ήταν χέρσο και χρησιμοποιούνταν από τους κτηνοτρόφους ως λιβάδι, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2003, 261-267.

⁶⁴ Το πλάτος του ισθμού στο στενότερο σημείο του, δηλαδή από τη δυτική ακτή της λιμνοθάλασσας *Μάζωμα* μέχρι την παραλία *Μονολίθι*, είναι, σε ευθεία γραμμή, 2 χιλιόμετρα, ή 1¼ μίλια.

⁶⁵ Θεωρώ ότι αναφέρεται στα Νυμφαία της Νικόπολης, όπως προκύπτει και από την περιγραφή του Holland στην επόμενη παράγραφο.

ρικών κορινθιακών κίωνων. Από τα δύο θέατρα, το ωραιότερο είναι αυτό που βρίσκεται στην αρχή ενός λόφου, βόρεια της πόλης, κοντά στην ακτή του Αμβρακικού κόλπου. Είναι μεγάλων διαστάσεων και στη γενική του δομή, διαστάσεις και αναλογίες, μοιάζει πολύ με το μεγάλο θέατρο της Ταορμίνια στη Σικελία. Η θέα, ωστόσο, από εδώ, αν και πολύ ωραία, δεν συγκρίνεται με αυτήν από το σικελικό θέατρο. Αλλά αυτή είναι πολύ μεγάλη απαίτηση· δεν αδικεί κανείς ένα τοπίο, εάν πει ότι είναι κατώτερο από το εξαιρετο σικελικό της Ταορμίνια.

Το στάδιο είναι σχεδόν εφραπτόμενο με το [μεγάλο] θέατρο και η έκτασή του είναι εξαιρετικά ευδιάκριτη.* Στο άλλο θέατρο, που είναι μικρότερων διαστάσεων,⁶⁶ οι διάδρομοι είναι σχεδόν τέλειοι και το *κοίλον* πολύ ευδιάκριτο, αλλά τα *βομιτόρια* έχουν σχεδόν εξαφανιστεί.⁶⁷ Η πορεία του μεγάλου υδραγωγείου της Νικόπολης διακρίνεται τώρα από τα μεμονωμένα τμήματα ογκώδους λιθοδομής, που σχημάτιζαν τα υποστηρίγματα του υδραγωγού και εκτείνονται σε μεγάλο μήκος μέσα στην πεδιάδα (Εικ. 12). Αυτό ήταν ένα έργο επίπονο και ταυτοχρόνως θαυμαστό, καθώς το νερό διοχετεύονταν στην πόλη σχεδόν από τις πηγές του ποταμού Λούρου, μια απόσταση, όπως πληροφορήθηκα, περίπου 16 μιλίων.⁶⁸ Το οικοδόμημα που κατά τη γνώμη μου ήταν τα λουτρά της Νικοπόλεως, αν και ο οδηγός μας μάς διαβεβαίωνε ότι ήταν τα ερείπια μιας εκκλησίας, βρίσκεται ακριβώς στην πορεία αυτού του υδραγωγείου.⁶⁹

* Ο Στράβων μιλά για ένα γυμνάσιο και στάδιο στη Νικόπολη, τα οποία βρισκόταν σ' ένα άλσος στα προάστια της πόλης, και αναφέρει ότι καθιερώθηκαν εδώ, από τον Αύγουστο, πεντητηρικοί αγώνες. Αρκετοί συγγραφείς, τόσο αρχαίοι όσο και σύγχρονοι, πιστεύουν ότι το ακρωτήριο του Ακτίου ήταν ο τόπος τέλεσης αυτών των αγώνων, αλλά μου φαίνεται βέβαιο ότι αυτοί λάμβαναν χώρα στην ίδια τη Νικόπολη και είναι πιθανό ότι η σύγχυση προκλήθηκε από το γεγονός ότι οι Ακτιοί αγώνες τελούνταν πράγματι στο ακρωτήριο, την περίοδο πριν τη μεγάλη ναυμαχία, που ανέδειξε το σημείο. Η περιγραφή του Στράβωνα ταιριάζει με μεγάλη ακρίβεια στο θέατρο και το στάδιο, στη βόρεια πλευρά των ερειπίων της Νικόπολης. Αναφέρει, ακόμη, ένα ναό του Απόλλωνα στο λόφο πάνω από το άλσος, όπου βρισκόταν το γυμνάσιο και το στάδιο· και καθώς γνωρίζουμε ότι υπήρχε ένας μεγάλος ναός αφιερωμένος στον ίδιο θεό στο ακρωτήριο του Ακτίου, φαίνεται πιθανό, ότι ο Αύγουστος ανήγειρε αυτόν το μικρότερο, για να δείξει την ευγνωμοσύνη του προς το θεό, που επέπτενε τον τόπο της νίκης του. Ο Δίων ο Κάσσιος αναφέρει αυτόν το ναό και τον ονομάζει *υπαίθριον*. – Σ.τ.μ.: Για το κείμενο του Στράβωνα βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.31-35. Για την αναφορά του Δίων βλ. Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 51.1.3. Για μια πρόσφατη επιστημονική θεώρηση των Ακτιών αγώνων βλ. ΖΑΧΟΣ 2008. Για τις πρόσφατες έρευνες στο Ιερό του Απόλλωνος στο Άκτιο, βλ. TRIANTH 2010.

⁶⁶ Αναφέρεται στο ρωμαϊκό Ωδείο της Νικόπολης, που είναι γνωστό και ως μικρό θέατρο.

⁶⁷ Στο αγγλικό κείμενο *cavea* και *vomitoria* αντίστοιχα.

⁶⁸ Οι πηγές του Αγίου Γεωργίου στον ποταμό Λούρο απέχουν σήμερα οδικώς από τη Νικόπολη 43 χιλιόμετρα. Σε ευθεία γραμμή η Νικόπολη απέχει από τις πηγές 31 χιλιόμετρα. Το συνολικό μήκος του υδραγωγείου της Νικόπολης υπολογίζεται σε 50 τουλάχιστον χιλιόμετρα.

⁶⁹ Ο Holland αναφέρεται στα κτίρια των Νυμφαίων, που πράγματι βρίσκονται στην πορεία του Υδραγωγείου και σηματοδοτούν τη δυτική κύρια πύλη των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης.

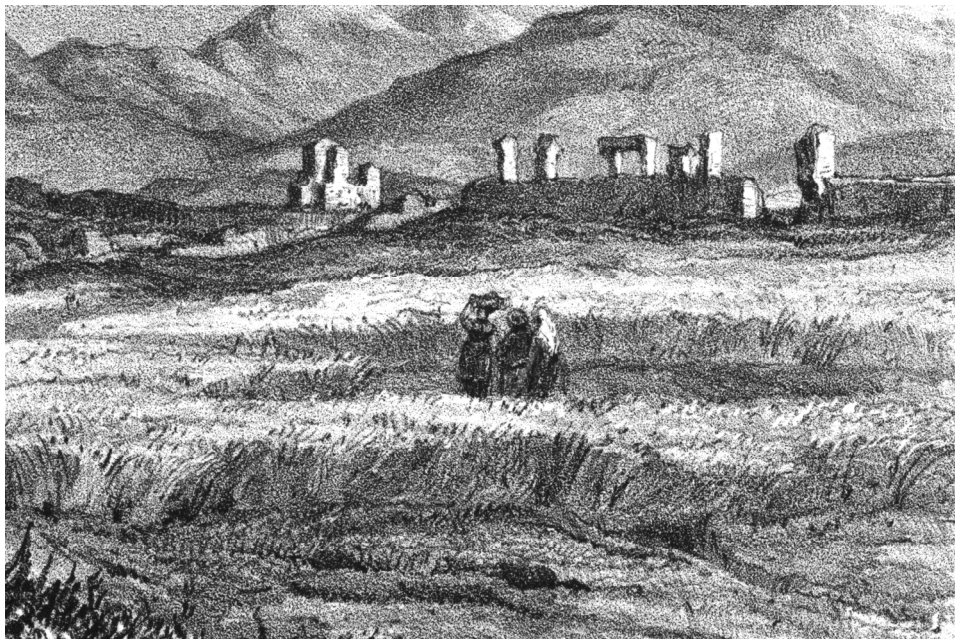
ΕΙΚΟΝΑ 12: Οι πεσσοί του υδραγωγείου της Νικόπολης, όπως φαίνονταν στη γυμνή από βλάστηση περιοχή νότια των Νυμφαίων. Στο βάθος διακρίνεται ο πυκνός ενετικός ελαιώνας (Φωτογραφία του Fred Boissonnas, του 1913)

Σε μία δεύτερη επιτόπια επισκόπηση του σημείου, την άνοιξη του 1813,⁷⁰ εντόπισα τον αγωγό που μετέφερε το νερό από το ψηλότερο επίπεδο του υδραγωγού στα χαμηλότερα μέρη του κτιρίου. Σε αυτό το ισόγειο επίπεδο βρίσκονται τα υπολείμματα αρκετών παράλληλων αυλακιών, ή καναλιών, σμιλεμένων με ακρίβεια στο μάρμαρο, ενώ άλλα διασταυρώνονται κάθετα, προφανώς για να μεταφέρουν το νερό στα διάφορα τμήματα του κτιρίου. Πολλοί από αυτούς τους μαρμάρινους αγωγούς, καθώς και τμήματα μαρμάρινων κιώνων, απομακρύνθηκαν με διαταγές του Αλή πασά και χρησιμοποιήθηκαν για διάφορους σκοπούς στην κατασκευή του σαραγιού του στην Πρέβεζα.⁷¹ Οι διαστάσεις του κτιρίου αυτού είναι μεγάλες. Οι κόγχες, για την τοποθέτηση αγαλμάτων, το ύψος των διαδρόμων και των παρακείμενων διαμερισμάτων, καθώς και το πλάτος της κύριας εισόδου, υποδηλώνουν ότι το οικοδόμημα ήταν ακαταφρόνητης λαμπρότητας.

Σε διάφορα σημεία του ερειπιώνα της Νικόπολης έχουν βρεθεί τάφοι και αρκετοί από αυτούς έχουν ανοιχθεί, με σκοπό τη λεηλασία. Κοντά σε μία πύλη του μεγάλου τείχους εντόπισα μία ελληνική επιτύμβια στήλη, μισοθαμμένη στη γη, στην οποία με δυσκολία ξεχώρισα μερικές λέξεις –την απλή αναφορά του θανάτου της γλυκιάς μητέρας Αιλιάλης και της γλυκιάς νεαρής της κόρης.

⁷⁰ Ο Holland επισκέφθηκε πάλι τη Νικόπολη στις 26 Φεβρουαρίου 1813, όπως προκύπτει από την περιγραφή του ταξιδιού του παρακάτω, στις σελίδες 193-194.

⁷¹ Ελάχιστα τμήματα μαρμάρινων υδραγωγών από τα Νυμφαία της Νικόπολης σώζονται ακόμη στη λίθινη εξωτερική τοιχοποιία των θεμελίων του σαραγιού του Αλή πασά, στη θέση Παλιοσάραγα, όπου σήμερα το Μνημείο του Ναύτη. Περισσότερα σώζονται στην εξωτερική τοιχοποιία του κάστρου του Παντοκράτορα, το οποίο χτίστηκε από τον Αλή πασά τρία περίπου χρόνια πριν το σεράι του.

ΕΙΚΟΝΑ 13: Θερσιμός σιτηρών στο χώρο της Νικόπολης,
βορειοανατολικά του Ωδείου.

*Λεπτομέρεια της λιθογραφίας του Guiaud, του 1834,
από σχέδιο του Otto Magnus von Stackelberg
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 147)*

Η προσθήκη της λέξεως *Χαίρετε*, ίσως συμπλήρωνε την επιγραφή, αλλά αυτή ήταν κρυμμένη λόγω της θέσεως της πλάκας.⁷² Υπάρχει κάτι το συγκινητι-

⁷² Την ίδια επιγραφή κατέγραψε λεπτομερώς ο Άγγλος περιηγητής William Leake κατά την επίσκεψή του στη Νικόπολη στις 24.06.1805 και δημοσίευσε, στο μνημειώδες έργο του, το 1835. Σύμφωνα με την καταγραφή του η επιγραφή αναφέρει ...*τῆ γλυκυτάτῃ μητρὶ Αἰλία Ἄλε...* / *καὶ τῆ γλυκυτάτῃ θυγατρὶ Κλ...*, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 201. Την επιγραφή καταγράφη επίσης, ελαφρώς παραλλαγμένη (*γλυκυτάτῃ μητρὶ Αἰγίλε...* / *τῆ γλυκυτάτῃ θυγατρὶ Κα...*), ο περιηγητής Thomas S. Hughes όταν επισκέφθηκε τη Νικόπολη στις 29.12.1813 και τη δημοσιεύει, στις εντυπώσεις του ταξιδιού του, το 1820, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 84. Η επιγραφή είχε χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό, σε δεύτερη χρήση, στο κτίσιμο των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης κοντά στη μεγάλη δυτική πύλη των τειχών, όπως προκύπτει από τις περιγραφές και των τριών περιηγητών, Leake, Holland και Hughes. Η επιγραφή δεν είναι σήμερα εμφανής, ούτε υπάρχει μεταξύ των ευρημάτων που έχουν καταγραφεί ή αυτών που σώζονται στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικοπόλεως. Ίσως βρίσκεται κάτω από τον καταπεσμένο νότιο πύργο της μεγάλης δυτικής πύλης των βυζαντινών τειχών.

κό⁷³ στη σύντομη απλότητα αυτών των αρχαίων επιτύμβιων επιγραφών, που μάταια προσπαθούμε να ανταγωνισθούμε με τις φλύαρες επιτύμβιες επιγραφές⁷⁴ των ημερών μας.

Ανάμεσα στα βάτα και τους θάμνους που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της πεδιάδας της Νικόπολης, οι καλλιέργειες καταλαμβάνουν λίγα σημεία της, σε ένα από τα οποία περάσαμε λίγη ώρα με τους χωρικούς που βρήκαμε να ασχολούνται με τις εργασίες τους. Μας πρόσφεραν προς πώληση πολλά χάλκινα και λίγα ασημένια νομίσματα, που βρέθηκαν κατά το όργωμα, αλλά ήταν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και ελάχιστα σπάνια. Η περιοχή της Νικόπολης ονομάζεται *Παλαιόκαστρο*, όνομα προφανούς προέλευσης και ευρύτατα χρησιμοποιούμενο στην Ελλάδα, λόγω των υπολειμμάτων αρχαίων τειχών ή άλλων ερειπίων της αρχαιότητας. Από διάφορα υπερυψωμένα σημεία, ανάμεσα στα ερείπια, υπάρχει καταπληκτική θέα των ακτών του Ιονίου Πελάγους, που διακόπτεται στα νότια από τα βουνά της Αγια-Μαύρας, εκτείνεται βόρεια μέχρι το Πόρτο Φανάρι και την Πάργα και περιλαμβάνει τα νησιά Παξοί και Αντίπαξοι, που θεωρούνται ως ένα από τα μέλη της Επτανησιακής Πολιτείας. Είναι επίσης καθαρά ορατός ο αρχαίος λιμένας του Κομάρου, στο Ιόνιο πέλαγος, ο οποίος περιγράφεται από το Δίωνα τον Κάσσιο ως ένα άκρο των τειχών που έκτισε ο Αύγουστος για να προστατεύσει το στρατόπεδό του, πριν τη ναυμαχία του Ακτίου.⁷⁵ Το στρατόπεδο βρισκόταν στην κορυφή του λόφου, βόρεια του ισθμού.*

Η Νικόπολη, δημιουργημένη τεχνητά με μια αναγκαστική συγκέντρωση πληθυσμού, που αποσπάστηκε από διάφορες πόλεις της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, δεν επέζησε παρά λίγους μόνο αιώνες μετά το θάνατο του νικηφόρου ιδρυτή της.** Μαθαίνουμε ότι το μεγαλείο της βαθμιαία παρήκμασε και ότι

⁷³ Ο Holland χρησιμοποιεί την ελληνικής προέλευσης λέξη *pathos*.

⁷⁴ Χρησιμοποιεί και πάλι μια ελληνικής προέλευσης λέξη, *panegyrics*.

⁷⁵ Ο κόλπος *Κόμαρος* των αρχαίων ονομάζεται τώρα *Μονολίθι*. Η ονομασία *Κόμαρος* οφείλεται στις πολλές κουμαριές που υπάρχουν σήμερα, και φαίνεται ότι υπήρχαν από τους αρχαίους χρόνους, σε όλες τις πλαγιές ανατολικά του μεγάλου και ανοιχτού αυτού κόλπου. *Κόμαρος* είναι το αρχαίο ελληνικό όνομα της κουμαριάς. Η αρχαία ονομασία *Κόμαρος*, έφτασε μέχρι τις μέρες μας σχεδόν αναλλοίωτη ως *Γκόμαρος*, μετατρέποντας μόνο το *κ* στο περρισσότερο ηπειρώτικο *γκ*. Οι στρατιωτικοί χάρτες της περιοχής μέχρι και το 1920 τον αναφέρουν ως *Κόλπος Γκόμαρος* ή *Κόλπος Γόμαρος*. Η ονομασία *Μονολίθι* πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε χειρόγραφο χάρτη του Jean Denis Barbié du Bocage και προέρχεται από το μοναδικό μεγάλο λίθο που υπήρχε, κοντά στην ακτή, ως σκόπελος. Μέχρι το 1939 ο βράχος είχε ύψος περί τα τρία (3) μέτρα πάνω από τη θάλασσα, αλλά έχει μετατραπεί σήμερα σε ύφαλο.

* Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 50.12.4-50.12.5.

** Ο Στράβων προσφέρει μια δικαιολογία στην πράξη αυτήν του Αυγούστου, λέγοντας ότι οι κάτοικοι άφησαν μόνοι τους τις πόλεις, από τις οποίες προσέλκυσε τον πληθυσμό της η Νικόπολη, βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.

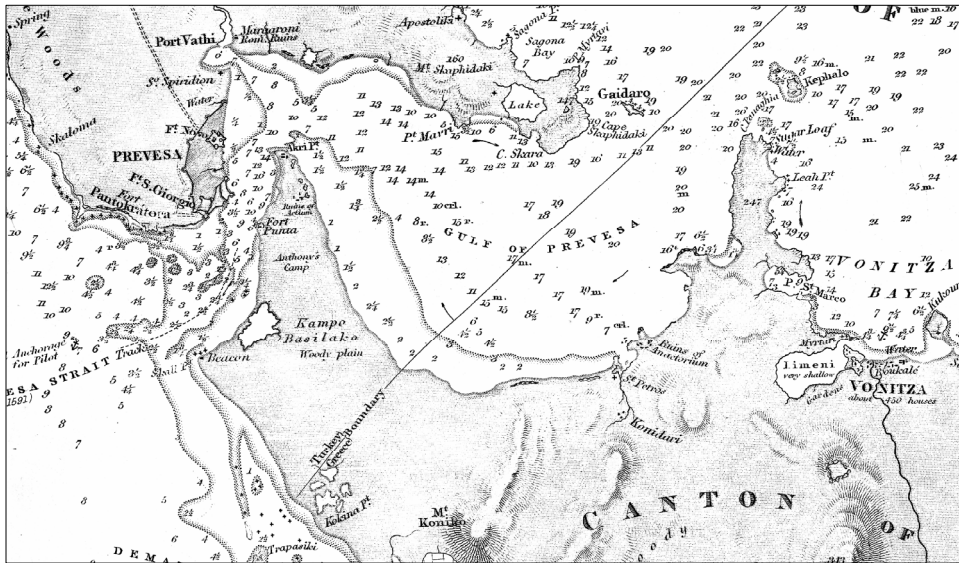
στο τέλος του τέταρτου αιώνα φαίνεται να καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από τους Γότθους, σε μια εποχή που η ξεπεσμένη αξιοπρέπεια της αυτοκρατορίας επέτρεψε στον Αλάριχο να διοικεί στρατιωτικά αυτές τις περιοχές.

Ακτιο & Αμβρακικός, 28.10.1812

Επιστρέφοντας στην Πρέβεζα, δεν κάναμε τίποτε άλλο παρά να περιμένουμε μέχρις ότου μας διατεθεί μια βάρκα για να μας μεταφέρει ως τη Σαλαώρα, πάνω στον κόλπο της Άρτας, αφού είχαμε σχεδιάσει να συνεχίσουμε μέχρι τα Γιάννενα, μέσω Άρτας, μια διαδρομή κατά τι μακρύτερη από εξήντα μίλια. Υπάρχει και άλλος δρόμος από την Πρέβεζα για την Άρτα, μέσω του χωριού Λούρου, καθ' ολοκληρίαν από ξηράς, αλλά για διάφορους λόγους αποφασίσαμε να ανεβούμε τον κόλπο διά θαλάσσης. Η είσοδος αυτού του εκτεταμένου θαλάσσιου πορθμού συνεχίζει να είναι πολύ στενή για δύο ή τρία μίλια και το αβαθές των υδάτων στο στόμιό του εμποδίζει την πρόσβαση πλοίων μεγάλου εκτοπίσματος (Εικ. 14). Το στενό αυτό έχει μια ξεχωριστή ημικυκλική πορεία, λόγω της προβολής μιας μακριάς λωρίδας ξηράς στη νότια πλευρά του, η οποία δοξάστηκε στην ιστορία ως το ακρωτήριο του Ακτίου.* Είναι αναπάντητο το ερώτημα σε ποιο ακριβώς σημείο έγινε η μεγάλη ναυμαχία, η οποία λόγω των σοβαρών συνεπειών της έδωσε τόσο μεγάλη φήμη στο χώρο αυτό. Η περιγραφή των γεγονότων που μας παρέχει ο Πλούταρχος είναι η πιο λεπτομερής και, από διάφορα αποσπάσματα της διήγησής του, νομίζω ότι μπορεί να συναχθεί ότι η αντιπαράθεση των δύο στόλων έγινε σε όλη την έκταση του στενού, το οποίο εκτείνεται γύρω από το χαμηλό ακρωτήριο του Ακτίου, αλλά κυρίως, ίσως, εξωτερικά του ακρωτηρίου, στον πορθμό που τώρα αποτελεί το λιμάνι της Πρέβεζας. Καταλήγω στη δεύτερη άποψη από το γεγονός ότι η μάχη καθυστέρησε τέσσερις ημέρες λόγω της φουσκοθαλασσιάς, πράγμα, που δεν θα μπορούσε να συμβεί στο εσωτερικό του στενού, καθώς και από την προσπάθεια του Αυγούστου να τραβήξει τα πλοία του Αντωνίου στην ανοικτή θάλασσα ώστε να τους επιτεθεί με μεγαλύτερη επιτυχία. Είναι, ωστόσο, απόλυτα προφανές ότι η συμπλοκή δεν θα μπορούσε να περιοριστεί σε ένα τόσο μικρό χώρο, καθώς περίπου 700 πλοία πήραν μέρος στη ναυμαχία και πολλά από τα πλοία του Αντωνίου είχαν οκτώ και δέκα σειρές κουπιά.⁷⁶ Είναι αξιοσημείωτη η λεπτομέρεια, ότι ο άνεμος φαίνεται

* Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, 4.5· Θουκυδίδης, *Ιστοριών* 1.29.3· Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.2.7.

⁷⁶ Για μια λεπτομερή περιγραφή της ναυμαχίας του Ακτίου, σύμφωνα με τα όσα είναι σήμερα αποδεκτά από τους ιστορικούς, βλ. MURRAY & PETSAS 1989, 1-7 και 131-151· MURRAY 2002· SHEPPARD 2009, 61-85· SCHÄFER, στον παρόντα τόμο, 47-60.

ΕΙΚΟΝΑ 14: Χάρτης των Στενών και του κόλπου της Πρέβεζας του 1864.
Σημειώνονται τα σύνορα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας.
Το Ακτίο ήταν υπό τουρκική κυριαρχία μέχρι το 1881.
Λεπτομέρεια χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 341)

να άλλαξε στη διάρκεια της ναυμαχίας και ότι αυτή η αλλαγή του ανέμου επέτρεψε στην Κλεοπάτρα να εγκαταλείψει τη μάχη με τις αιγυπτιακές γαλέρες της. Αν αυτό δεν είχε συμβεί, ίσως ο Αντώνιος με τις λεγεώνες του να είχε παραμείνει και η σειρά των γεγονότων που ακολούθησαν ίσως να είχαν αλλάξει για τον κόσμο.*

Δεν υπάρχουν ίχνη του αρχαίου ναού του Απόλλωνα στο ακρωτήριο του Ακτίου. Ωστόσο, στην επίπεδη γη, κοντά στο άκρο αυτής της λωρίδας ξηράς, βρίσκονται αρκετά υπολείμματα ενός ρωμαϊκού τείχους, που πιθανώς να έχει κάποια σχέση με τους αγώνες που διεξήγοντο παλαιότερα σε αυτό το σημείο και που φαίνεται ότι μεταφέρθηκαν στη Νικόπολη μετά την ίδρυσή της από τον Αύγουστο.⁷⁷

* Βλ. Πλούταρχος, *Αντώνιος* 66.5-66.7. Η αλλαγή στον άνεμο δεν αναφέρεται άμεσα. Καθώς, όμως, έπνεε άνεμος από τη θάλασσα κατά την έναρξη της ναυμαχίας και κατόπιν η Κλεοπάτρα λέγεται ότι έσκασε με ευνοϊκό άνεμο προς την Πελοπόννησο, μπορεί να υποθέσουμε ότι μια τέτοια αλλαγή του ανέμου πράγματι συνέβη.

⁷⁷ Είναι αξιοίο λόγω ότι στα τριάντα μόνο χρόνια που είχαν περάσει από την επίσκεψη του William Leake στο Άκτιο, στις 20 Απριλίου 1809, μέχρι την επίσκεψη του Henry Holland

Περνώντας το Άκτιο διαπιστώσαμε ότι ο διάυλος βαθμιαία φαρδαίνει και λίγο αργότερα απλώθηκε μπροστά μας, σε όλο του το εύρος, ο Αμβρακικός κόλπος. Πρόκειται για μια μεγαλόπρεπη υδάτινη επιφάνεια, πάνω από 30 μίλια σε μήκος και ποικίλλοντας σε πλάτος από τέσσερα μέχρι οκτώ και σε κάποια σημεία δέκα μίλια, πλαισιωμένος μεγαλόπρεπα από βουνά σε όλο το μήκος της περιφέρειάς του, που όμως δεν υψώνονται αμέσως από τη θάλασσα, αλλά ανεβαίνουν με διαδοχικές οροσειρές σε ψηλά βουνά, μερικά από τα οποία είχαν ήδη δεχθεί τα πρώτα χιόνια του χειμώνα.* Το πλέον γοητευτικό χαρακτηριστικό σε αυτό το ορεινό σκηνικό είναι το τμήμα της θεόρατης οροσειράς της Πίνδου. Ξεκινά στα βόρεια με κάποιες μακρινές κορυφές, συνεχίζει νοτιότερα στα μεγάλα και απόκρημνα βουνά των Τζουμέρκων και στη συνέχεια μπορείς να την αγναντέψεις, σε μια νοτιοανατολική κατεύθυνση, κατά μήκος της οροσειράς του Μακρυνόρους και άλλων πιο απόμακρων βουνοκορφών. Από τις πλησιέστερες ακτές του κόλπου, η νότια, αυτή της Ακαρνανίας, είναι η πιο εντυπωσιακή. Η παραλία είναι ψηλή, πολυσχιδής, με εναλλασσόμενους όρμους και ακρωτήρια και καλυμμένη με πλούσια και εκτεταμένα δάση. Στην άκρη ενός από αυτούς τους βαθείς όρμους βρίσκεται η πόλη της Βόνιτσας, με τα ερείπια ενός παλιού κάστρου από πάνω της. Μια πόλη που ακολούθησε πάντα την τύχη της Πρέβεζας έχει και αυτή τώρα παρακμάσει από την προηγούμενη ευημερία.⁷⁸ Το τμήμα της χώρας στα νότια του

στον ίδιο τόπο, στις 28 Οκτωβρίου 1812, υπήρξαν τόσες αλλαγές στο χώρο, ώστε να μη μπορέσει να διακρίνει ο Holland τα όσα είδε ο Leake. Η αιτία αυτών των καταστροφών στα ερείπια του Ακτίου πιθανότατα ήταν η κατασκευή, από τον Αλή πασά, του κάστρου του Ακτίου, το οποίο ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο του 1812, όπως προκύπτει από τις εντοιχισμένες σε αυτό επιγραφές, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 138-139· 2007, 184-185. Τον χώρο ανέσκαψε το 1867 ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα Charles François Noël Champoiseau· από τα ευρήματα της ανασκαφής δύο αγάλματα κούρων απεστάλησαν στη Γαλλία και εκθέτονται τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Για μια πλήρη αναφορά στην ανασκαφή του Ακτίου από το Γάλλο πρόξενο, βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007.

* Ο Πλίνιος υπολογίζει τις διαστάσεις του κόλπου μεγαλύτερες. *Ambracicus sinus, longitudoinis XXXIX. MP., latitudinis XV.* Βλ. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, 4.4. – Σ.τ.μ.: Το μήκος των 39 χιλιάδων βημάτων που μας παραδίδει ο Πλίνιος είναι υπερβολικά μεγάλο· αντιστοιχεί σε 58 σχεδόν χιλιόμετρα, λαμβάνοντας υπόψη ότι το ρωμαϊκό βήμα, *passum*, ισοδυναμεί με 1,48 μέτρα. Ακόμη και αν θεωρήσουμε σωστό άλλο χειρόγραφο του Πλινίου που αναφέρει το μήκος του Αμβρακικού κόλπου ως 37 χιλιάδες βήματα, *passum*, το μήκος του είναι μεγαλύτερο από το πραγματικό. Το θέμα απασχόλησε και τον περιηγητή Leake, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 246. Το πραγματικό μήκος του Αμβρακικού κόλπου από την είσοδό του, στον πορθμό που δημιουργούν τα ακρωτήρια *Λασκάρα* της Ηπείρου και *Κεφάλι Παναγιάς* της Ακαρνανίας, μέχρι το Μενίδι είναι 27 περίπου χιλιόμετρα, σε ευθεία γραμμή από δυσμάς προς ανατολάς. Το μήκος από την πόλη της Πρέβεζας μέχρι το Μενίδι είναι 33 περίπου χιλιόμετρα. Η μέγιστη διαγώνια απόσταση, από τις εκβολές του ποταμού Λούρου μέχρι την Αμφιλοχία, είναι 40 περίπου χιλιόμετρα.

⁷⁸ Η Βόνιτσα και η Πρέβεζα, μαζί με την Πάργα και το Βουθρωτό, αποτέλεσαν την Κοινοπολιτεία του Ακρωτηρίου από το 1800 μέχρι το 1806, με ιδιαίτερα προνόμια και αυτονομία. Σχετικά με το καθεστώς αυτονομίας των πόλεων αυτών βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1996· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005.

κόλπου, η Ακαρνανία των αρχαίων, είναι τώρα κοινά γνωστό με το όνομα Κάρλελι.⁷⁹ Η βόρεια ακτή σχηματίζεται για πολλά μίλια από τις μεγάλες πεδιάδες της Άρτας. Η ομώνυμη πόλη βρίσκεται σε αυτές τις πεδιάδες σε μια απόσταση περίπου εννέα μιλίων από τη θάλασσα. Ο ποταμός της Άρτας, ο Άραχθος της αρχαιότητας, αφού βγει από τη στενή του χαράδρα ανάμεσα στα βουνά βορείως της πόλης, ακολουθεί μια ελικοειδή πορεία μέσα στις πεδιάδες και χύνεται στον κόλπο κοντά στο ανατολικό του άκρο.

Αυτό το κομμάτι θάλασσας είναι, ως γνωστόν, ο Αμβρακικός κόλπος των αρχαίων, ονομασμένος έτσι από την Αμβρακία, τη δεσπόζουσα πόλη σ' αυτήν την ακτή. Η πόλη, που ιδρύθηκε από Κορίνθιους άποικους, συμμετείχε ενεργά σε κάποια από τα πρώτα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου, έγινε αργότερα η βασιλική πόλη του Πύρρου, ο οποίος την εξωράισε σημαντικά, στη συνέχεια πολιορκήθηκε και καταλήφθηκε από τον τελευταίο Φίλιππο των Μακεδόνων και τους Ρωμαίους, και τέλος χάθηκε με την ενσωμάτωση των κατοίκων της στο νέο οικισμό της Νικόπολης. Αν και πολλά λέγονται σχετικά με την Αμβρακία στις ιστορίες του Θουκυδίδη, του Πολύβιου και του Λίβιου, καθώς και από τους αρχαίους γεωγράφους, εντούτοις υπάρχει ακόμη κάποια αμφιβολία ως προς την ακριβή τοποθεσία της πόλης. Το ότι ήταν στη βόρεια πλευρά του κόλπου και πολύ κοντά στον ποταμό Άραχθο μπορεί, νομίζω, να συναχθεί με βεβαιότητα από αυτούς τους συγγραφείς, παρόλο που ένα σύγχρονο χωριό με το όνομα Αμβρακία βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του κόλπου. Αρκετοί σύγχρονοι συγγραφείς την έχουν τοποθετήσει στη σημερινή πόλη της Άρτας, ή κοντά σ' αυτήν. Αν και υπάρχει, πιθανότατα, κάποια αληθοφάνεια σ' αυτήν τη γνώμη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι άλλοι την έχουν τοποθετήσει πιο κοντά στο σημείο που ο Άραχθος χύνεται τώρα στον κόλπο.

Αξίζει να σημειωθεί η περιοδικότητα των ανέμων στον Αμβρακικό κόλπο. Από τις πρώτες ώρες της ημέρας πνέουν ομοιόμορφα προς τα έξω, δηλαδή σχεδόν ανατολικοί, και κατά το μεσημέρι μεταβάλλονται σε θαλάσσια αύρα, που συνεχίζεται μέχρι το βράδυ. Κατά τη διάρκεια τριών διαφορετικών επισκέψεών μου στην Πρέβεζα,⁸⁰ παρατήρησα μόνο μία ή δύο εξαιρέσεις σ' αυ-

⁷⁹ *Κάρλελι* ονομάστηκε η περιοχή στην οποία κυριαρχούσε ο Κάρολος Α΄ Τόκκο (1372-1429), ο οποίος ήταν κόμης της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου, δούκας της Λευκάδας, της Αιτωλοακαρνανίας και δεσπότης της Ηπείρου από το 1411 μέχρι το θάνατό του. Είναι άξιο λόγου το ότι ένα τοπωνύμιο, που είχε την αρχή του στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και παρόλο ότι η κυριαρχία των Τόκκο δεν διήρκεσε πάνω από έναν αιώνα, διασώθηκε μέχρι την εποχή που επισκέφθηκε ο Holland την περιοχή, παρά το γεγονός ότι οι Τόκκο είχαν πάψει να υπάρχουν για περίπου 400 χρόνια.

⁸⁰ Ο Holland επισκέφθηκε την Πρέβεζα για πρώτη φορά την 27^η και 28^η Οκτωβρίου 1812, για δεύτερη από τις 20 έως τις 28 Φεβρουαρίου 1813 και για τρίτη στις 10 Απριλίου 1813, στο δρόμο της επιστροφής προς την πατρίδα του.

τόν τον κανόνα και μπορώ να προσθέσω ότι μία λεπτομέρεια, που αναφέρεται από τον Πλούταρχο στη διήγηση της ναυμαχίας του Ακτίου, καθιστά την περιοδικότητα αυτήν πιθανή και κατά τη μακρινή εκείνη εποχή.⁸¹ Πόσο αμετάβλητη παραμένει η φύση εν μέσω τόσων αλλαγών ανθρώπων και εθνών!

Σαλαώρα, 28.10.1812

Μετά από ένα ευχάριστο πλου τριών ωρών από την Πρέβεζα αποβιβαστήκαμε στη Σαλαώρα, μια μικρή συστάδα κτιρίων, που βρίσκεται σε μια χερσόνησο στη βόρεια ακτή του [Αμβρακικού] κόλπου. Αυτή είναι η *Σκάλα*, ή το επίνειο της Άρτας, όπου συνήθως βρίσκεται ένας σταθερός αριθμός πλοίων, είτε ξεφορτώνοντας αγαθά για να μεταφερθούν διά ξηράς, είτε φορτώνοντας προϊόντα, που προωθούνται εδώ από το εσωτερικό [της χώρας]. Η μεταφορά και στις δύο περιπτώσεις γίνεται αποκλειστικά με άλογα. Μία *dogana*, ή τελωνείο, έχει εγκατασταθεί εδώ, προς το παρόν υπό τη διεύθυνση ενός Εβραίου. Το σημαντικότερο κτίριο στη Σαλαώρα είναι ένα μικρό *παλάτι* του βεζίρη, που του χρησιμεύει ως χώρος περιστασιακής ανάπαυσης, όταν ταξιδεύει μεταξύ Ιωαννίνων και Πρέβεζας. Σε αυτό το οίκημα, που το μόνο του μεγαλείο είναι η τοποθεσία του, πήραμε άδεια να διανυκτερεύσουμε, ως αποτέλεσμα των συστάσεων που είχαμε φέρει μαζί μας. Μπήκαμε σε ένα βρώμικο προαύλιο και αφού περάσαμε δίπλα από ένα γέρο Τούρκο, που καθόταν καταγής, φτάσαμε στο πρώτο διαμέρισμα του *ανακτόρου*, ούτε λίγο ούτε πολύ ένα στάβλο, όπου ταΐζονταν έξι άλογα. Μια ξύλινη σκάλα μας οδήγησε σε ένα φαρδύ ξύλινο εξώστη, ανοικτό μπροστά, ο οποίος καταλάμβανε, όπως συνηθίζεται στα τουρκικά σπίτια, ένα μεγάλο μέρος αυτού του πρώτου ορόφου του κτιρίου. Τα κατοικήσιμα δωμάτια είναι τμήματα του κεντρικού εξώστη, αλλά μόνο δύο διαμερίσματα είναι κατάλληλα για την υποδοχή του βεζίρη και των υψηλών αξιωματούχων του, τα οποία δεν μας επιτράπηκε να χρησιμοποιήσουμε. Πλην όμως οδηγηθήκαμε σε ένα μεγάλο τετράγωνο δωμάτιο με σιδερένιες σχάρες αντί για παράθυρα, με τους ξύλινους τοίχους του άβαφους και χωρίς κανενός είδους έπιπλα, παρά μόνο τρία αχυρένια στρώματα. Με κάποια δυσκολία ο υπηρέτης μας Δημήτριος⁸² προμηθεύθηκε λίγα

⁸¹ Βλ. Πλούταρχος, *Αντώνιος* 65.7.

⁸² Ο Δημήτριος ήταν ένας Ζακυνθινός υπηρέτης, νεαρός στην ηλικία, που είχε ακολουθήσει άλλες δύο φορές Άγγλους περιηγητές στην Αθήνα και ήξερε καλά τις συνθήκες των ταξιδιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα ιταλικά του ήταν λίγο καλύτερα από τα ελληνικά του Holland και έτσι δεν μπορούσαν να τον χρησιμοποιήσουν ως διερμηνέα, βλ. HOLLAND 1815, 45. Ο Δημήτριος ακολούθησε την παρέα του Holland μόνο στο πρώτο ταξίδι τους στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα, Αττική και Μοριά. Για το δεύτερο

κλαριά για ν' ανάψει φωτιά στην εστία και με ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία εξασφάλισε τα υλικά για το δείπνο μας. Ενώ συνέβαιναν αυτά τράβηξε την προσοχή μου κάποιο φως στο διπλανό διαμέρισμα και μπαίνοντας σε αυτό είδα ένα ψηλό και ρακένδυτο Αλβανό στρατιώτη, ξαπλωμένο μπροστά στη θράκα μιας μισοσβησμένης φωτιάς, να κοιμάται βαθιά, με το τουφέκι του, τις πιστόλες του και τη σπάθα του να κείτονται δίπλα του. Υπήρχε κάτι στη θέα αυτήν που σχεδόν ξύπνησε ένα φόβο, μήπως και σηκωθεί ο άντρας ξαφνικά, ενώ ένας ξένος τον κοιτούσε κατ' αυτόν τον τρόπο.

Το βράδυ μάς τράβηξε ο ήχος μουσικής σ' ένα από τα επιπλωμένα διαμερίσματα στην άλλη άκρη του *παλατιού*. Βρήκαμε εκεί μια παράξενη ομάδα ανθρώπων, δύο-τρεις Εβραίους που είχαν μόλις έλθει από τα Γιάννενα, μερικούς Αλβανούς αξιωματικούς και δέκα-δώδεκα στρατιώτες και υπηρέτες της ίδιας εθνικότητας. Μάθαμε ότι οι Εβραίοι δούλευαν για να προμηθεύουν τα παλάτια του Αλή πασά και ότι τώρα ήταν στο δρόμο τους προς την Πρέβεζα, για να προετοιμάσουν την υποδοχή του βεζίρη, που αναμενόταν εκεί μετά από λίγες εβδομάδες. Μας προσκάλεσαν στο διαμέρισμα και καθίσαμε δίπλα τους, πάνω στα ντιβάνια. Ένας Αλβανός στρατιώτης μάς κέρασε ρετινωμένο κρασί, όπως συνηθίζεται σε όλα τα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας, και ακολούθησαν καφές και τουρκικές πίπες. Στο μεταξύ η μουσική, που είχε σταματήσει για λίγο με την είσοδό μας, άρχισε και πάλι. Δύο ντόπιοι τραγουδούσαν εθνικούς αρβανίτικους σκοπούς, συνοδευόμενοι από ένα βιολί, μια φλογέρα και ένα ντέφι. Τα τραγούδια, που ήταν κυρίως πολεμικής φύσης, συχνά τραγουδιόνταν κατά κάποιο τρόπο εναλλασσόμενα από τις δύο φωνές και σε ένα είδος μουσικής που είχε τον ανάμικτο χαρακτήρα της απλότητας και αγριότητας. Η φλογέρα, που [ο ήχος της] ήταν εξαιρετικά διαπεραστικός και σκληρός, φαινόταν να κανονίζει τις παύσεις της φωνής. Από τις παύσεις αυτές, που ήσαν πολύ μεγάλες και μετρημένες με ακρίβεια, φαινόταν να εξαρτάται ένα μεγάλο μέρος της μελωδίας. Επίσης, ο ρυθμός σ' αυτούς τους σκοπούς επιμηκύνονταν παράξενα και η συχνή του ύπαρξη σε κάθε παύση έδινε επιπρόσθετη αγριότητα στη μουσική. Ακολούθησε ένας αλβανικός χορός μυστήριος και παράξενος, περισσότερο και από αυτούς των πρωτόγονων της Βορείου Αμερικής. Εκτελέστηκε από ένα και μόνο άτομο, ενώ η φλογέρα και το ντέφι συνόδευαν τις κινήσεις του. Έριξε πίσω τα μακριά μαλλιά του πολύ ανακατωμένα, έκλεισε τα μάτια του και χωρίς να σταματήσει για δέκα λεπτά, πήρε όλες τις πλέον βίαιες και αφύσικες στάσεις. Μερικές φορές έστρεφε με βία το σώμα του σε μία πλευρά, μετά έπεφτε στα γόνατά του για λίγα δευτερόλεπτα· μερικές φορές περιστρεφόταν γρήγορα, άλλες φορές πάλι σταύρωνε τα χέρια του βίαια γύρω από το κεφάλι του. Αν κάποια στιγμή οι δυνάμεις

ταξίδι του στην Ήπειρο και Βόρειο Ήπειρο, ο Holland είχε προσλάβει έναν άλλο Ζακυνθινό υπηρέτη, που δεν αποδείχθηκε τόσο πιστός όσο ο Δημήτριος.

ΕΙΚΟΝΑ 15: Πολεμικός χορός Αρβανίτη. Ξυλογραφία του W. I. Moses, του 1880, από σχέδιο του R. C. Woodville (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 800)

του φαινόταν να λιγοστεύουν, η αυξανόμενη δύναμη της φλογέρας τον έσπρωχνε σε νέα προσπάθεια και δεν σταμάτησε μέχρι που προφανώς εξαντλήθηκε από την κούραση. Όταν η διασκέδαση τελείωσε, οι μουσικοί και ο χορευτής μάς ακολούθησαν στο διαμέρισμά μας για να γυρέψουν κάποια ανταμοιβή του κόπου τους.

Αυτός ο εθνικός χορός των Αλβανών, ο *Αρβανίτικος* όπως ονομάζεται γενικά, συχνά εκτελείται από δύο άτομα. Δεν θα ήθελα να ισχυριστώ ότι μοιάζει λίγο ή προέρχεται από τον αρχαίο Πυρρίχειο, αλλά η υπόθεση της ομοιότητάς του δεν θα μπορούσε παρά να προκύψει από την παρατήρηση των παράξενων και αποκρουστικών ελιγμών, που δίνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα σ' αυτόν τον τρόπο διασκέδασης.

Το πρωί της 29^{ης} [Οκτωβρίου 1812] βλέποντας πως ήταν αδύνατο να βρούμε περισσότερα από δύο άλογα για να μεταφέρουν τις αποσκευές

μας, αποφασίσαμε να περπατήσουμε μέχρι την Άρτα, που απέχει γύρω στα δέκα με δώδεκα μίλια. Αυτή η απόφαση ήταν πολύ δυσάρεστη για το φίλο μας το Ζαβό, που καταλάβαμε ότι δεν διέθετε όλη τη δύναμη και αποφασιστικότητα του μεγάλου ιθακήσιου προγόνου του. Δεν είχαμε προχωρήσει παρά λίγα μίλια, όταν επικαλέστηκε κόπωση και επωφελούμενοι το άλογο ενός χωρικού, που συναντήσαμε στο δρόμο, τον απαλλάξαμε από τον ασυνήθιστο γι' αυτόν κόπο. Το πρώτο μέρος της διαδρομής από τη Σαλαώρα είναι πάνω σ' ένα φαρδύ, πέτρινο, υπερυψωμένο δρόμο, που διατρέχει τις εκτεταμένες λιμνοθάλασσες της βόρειας πλευράς του κόλπου. Αρκετά στοιχεία φαίνεται να υποδηλώνουν ότι εδώ οι πεδιάδες βαθμιαία επεκτείνονται προς τη θάλασσα και θεωρώ πιθανό ότι κάποτε η χερσόνησος της Σαλαώρας ήταν εντελώς αποκομμένη από την ξηρά.* Αφού αφήσαμε τον υπερυψωμένο δρόμο, συνεχίσαμε να διασχί-

* Ο Πλίνιος αναφέρει ιδιαιτέρως αυτήν τη συνεχή πρόσκωση της βόρειας πλευράς του Αμβρακικού κόλπου. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, 2. – Σ.τ.μ.: Η σχετική αναφορά του Πλίνιου γίνεται στο τέταρτο βιβλίο του, βλ. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, 4.4.

ζουμε, για αρκετή απόσταση, τη χαμηλή βαλτώδη περιοχή μέσα από την οποία ο ποταμός Λούρος χύνεται στον κόλπο.⁸³ Αυτό το τμήμα της πεδιάδας χρησιμοποιείται στο σύνολό του ως βοσκότοπος. Καθώς απομακρυνόμασταν από τη θάλασσα, οι πεδιάδες γινόταν βαθμιαία πιο πλούσιες και γόνιμες και αφού περάσαμε το μικρό χωριό της Ανέζας –που ανήκε στον Μουχτάρ πασά, το μεγαλύτερο γιο του βεζίρη– βρεθήκαμε σε μια χώρα που έλαμπε από πλούτο και ομορφιά. Η πεδιάδα της Άρτας είναι πράγματι μια από τις πιο γόνιμες περιοχές της Αλβανίας⁸⁴ και παρά τις πολλές ελλείψεις της γεωργίας, καλύπτεται από πλούσια και προσοδοφόρα βλάστηση. Το μεγαλύτερο τμήμα της καταλαμβάνεται από βοσκοτόπια και ένα επίσης μεγάλο μέρος χρησιμοποιείται για την καλλιέργεια ινδικού καλαμποκιού, σιταριού, ρυζιού και καπνού, ενώ κοντά στην Άρτα οι αμπελώνες είναι πολυάριθμοι και οι πορτοκαλιές και συκιές δέντρα ξεχωριστής εκτίμησης. Ο πληθυσμός της πεδιάδας αυτής μεταβάλλεται συχνά και σε διάφορα μέρη της εμφανίζονται αρκετά χωριά, τα οποία κατοικούνται από Αγιο-Μαυρίτες και Κεφαλονίτες αγρότες που έρχονται εδώ για να βοηθήσουν στις εργασίες της καλλιέργειας και συγκομιδής.

Ο δρόμος από τη Σαλαώρα προς την Άρτα είναι τώρα [το 1812] σε πολύ κακή κατάσταση, αλλά περίπου δύο μίλια πριν την Άρτα συναντήσαμε ένα νέο δρόμο, που ο βεζίρης διέταξε να γίνει διά μέσου της πεδιάδας, του οποίου περίπου ένα μίλι είχε ήδη ολοκληρωθεί. Η κατασκευή του δρόμου, υπό τη διεύθυνση ενός Κεφαλονίτη, είναι εξαιρετική.⁸⁵ Είναι περίπου 50 πόδια πλάτους, υπερυψωμένος στο κέντρο και ενισχυμένος με εγκάρσιες πέτρινες νευρώσεις⁸⁶ ανά τακτά διαστήματα. Δεν υπάρχουν αποκλίσεις από την ευθεία γραμμή της πορείας του δρόμου, καθώς η ιδιοκτησία δεν είναι αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής σε καθεστώς δεσποτικής διακυβέρνησης. Κάπου εκατό εργάτες δούλευαν στο δρόμο, όταν το διαβαίναμε, με τον επιστάτη να στέκεται από πάνω τους με το μαστίγιο στο χέρι.

⁸³ Η βαλτώδης αυτή περιοχή είναι αποτέλεσμα προσχώσεων, όχι μόνο του Λούρου ποταμού αλλά και του Αράχθου, η ροή του οποίου ήταν πιο κοντά στο σημείο που ταξίδευε ο Holland απ' ό τι η ροή του Λούρου.

⁸⁴ Λέγοντας *Αλβανία* οι περιηγητές της εποχής εκείνης αναφέρονταν στην επικράτεια του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Βλ. Παράρτημα Α'.

⁸⁵ Ο Άγγλος αρχιτέκτονας Charles R. Cockerell (Τσάρλς Ρ. Κόκρελλ), που πέρασε από τον ίδιο δρόμο την παραμονή της πρωτοχρονιάς του 1814, μαζί με τους Thomas Hughes (Τόμας Χιούζ) και Robert Townley-Parker (Ρόμπερτ Τάουνλεϊ-Πάρκερ), αναφέρει επίσης ότι ο δρόμος δεν έχει ολοκληρωθεί, παρόλο ότι δουλεύουν στο έργο 800 με 1.000 εργάτες, υπό την επίβλεψη ενός δυστυχή Κεφαλονίτη μηχανικού. Κατά τον Cockerell, το πλάτος του δρόμου είναι 25 πόδια και όχι 50, όπως αναφέρει ο Holland, βλ. COCKERELL 1903, 232-233. Σύμφωνα με τον περιηγητή Thomas Hughes, ο Κεφαλονίτης μηχανικός των Holland και Cockerell, ήταν Ιταλός γιατρός που έγινε μηχανικός, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 104-105.

⁸⁶ Στο αγγλικό κείμενο *ribs of stone*.

ΕΙΚΟΝΑ 16: Η Άρτα και ο ποταμός Αραχθός, από το δρόμο της Σαλαώρας.
 Λιθογραφία R. Carrick, του 1855, από σχέδιο του George de Beresford
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 663)

Άρτα, 29 & 30.10.1812

Ο Holland στο περιηγητικό του κείμενο αναφέρεται στο γεφύρι της Άρτας και το ναό της Παρηγορίτισσας, που συνάντησαν μπαίνοντας στην πόλη. Ο πληθυσμός της Άρτας είναι πάνω από 6.000, από τους οποίους οι μισοί περίπου είναι Μουσουλμάνοι. Υπάρχουν 6 τζαμιά και 24 ορθόδοξες εκκλησίες. Το εμπόριο είναι στα χέρια των Ελλήνων και των Εβραίων της Άρτας. Τα κύρια προϊόντα που εξάγονται μέσω της Σαλαώρας είναι δημητριακά, ξυλεία, λάδι, καπνά, βαμβάκι και μαλλί. Εισάγονται καφές, ζάχαρη, υφάσματα, λινά, βελούδα, πυρίτιδα, όπλα και σιδηρικά. Διανυκτέρευσε σε ένα ελληνικό σπίτι που τους πρότεινε ο πρόξενος της Αγγλίας στην Άρτα.

Η παρέα του Holland έφυγε από την Άρτα το μεσημέρι της 30^{ης} Οκτωβρίου 1812 και στο δρόμο τους προς τα Πέντε Πηγάδια συνάντησαν кара-

βάνια, που άλλα κατέβαζαν προϊόντα προς τον Αμβρακικό και άλλα επέστρεφαν στα Γιάννενα με τα εισαγόμενα είδη. Είδαν επίσης μεγάλα κοπάδια προβάτων να κατεβαίνουν από τα ορεινά για να ξεχειμωνιάσουν στα πεδινά.

Αναφέρεται στον τρόπο που υπολογίζουν τις αποστάσεις στην Ήπειρο. Η απόσταση υπολογίζεται με τις ώρες που χρειάζεται να κάνεις το ταξίδι. Έτσι, για παράδειγμα, δύο πόλεις απέχουν μεταξύ τους 4 ώρες. Μία (1) ώρα απόσταση είναι ίση με αυτήν που μπορεί να διανύσει ο ταξιδιώτης περπατώντας, με τα άλογα να μεταφέρουν τα φορτία τους. Ένας μέσος όρος είναι περί τα 3 μίλια (4,8 χιλιόμετρα) την ώρα, εάν υπολογίσει κανείς και τις απαραίτητες στάσεις.⁸⁷

Στο δρόμο προς Πέντε Πηγάδια, 30.10.1812

Περίπου οχτώ μίλια από την Άρτα, περάσαμε το χωριό Κουμτσάδες,⁸⁸ που βρίσκεται σε μια μικρή πεδιάδα ανάμεσα στα βουνά και περικλείεται από δάση. Στις εκτάσεις που ανήκουν στο χωριό καλλιεργείται σημαντική ποσότητα καπνού, που φημίζεται για την άριστη ποιότητά του. Από εκεί συνεχίσαμε την ανάβαση των βουνών, απολαμβάνοντας μερικά έξοχα πανοραμικά τοπία των πεδιάδων και του Αμβρακικού κόλπου. Σε αυτό το οροπέδιο, το χαμηλότερο τμήμα του πρανούς των λόφων είναι σκεπασμένο από δέντρα, κυρίως πλατάνια και διάφορα είδη δρυών. Ένα είδος δρυός το οποίο παρατήρησα εδώ, πιστεύω ότι είναι *quercus cerris*,⁸⁹ με πλατιά, βαθιά δαντελωτά φύλλα και ένα μεγάλο βελανίδι μέσα σε τριχωτό περίβλημα. Από το δέντρο αυτό βγαίνει καλή ξυλεία, τόσο σε διαστάσεις όσο και σε ποιότητα. Η δρυς τύπου βελανιδιάς, *quercus aegilops*,⁹⁰ αφθονεί επίσης σ' αυτήν την περιοχή. Αυτό το δέντρο γενικά δεν είναι μεγάλου μεγέθους, το βελανίδι είναι χωμένο βαθιά σ' ένα χοντρό και φολιδωτό περίβλημα, το οποίο είναι το τμήμα που χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη βαφής. Η εξαγωγή του καρπού της βελανιδιάς αποτελεί ένα σημαντικό κλάδο εμπορίου από διάφορα μέρη της Τουρκίας.

⁸⁷ Βλ. HOLLAND 1815, 86.

⁸⁸ Στο αγγλικό κείμενο *Kumeisathes*. Πρόκειται για το σημερινό χωριό Αμμότοπος, μετά την μετονομασία του το 1927.

⁸⁹ Δρυς η κηρρίς, γνωστή και ως τουρκική δρυς, ή *τσέρο*, ή *ρουπάκι*. Ο φλοιός της έχει βαθιές, ευθύγραμμες ρωγμές και τα βελανίδια της είναι μεγάλα, μακρύτερα, σε κύπελλο που φέρει πολλά λέπια.

⁹⁰ Δρυς *αιγίλωψ*, γνωστή και ως ήμερη βελανιδιά.

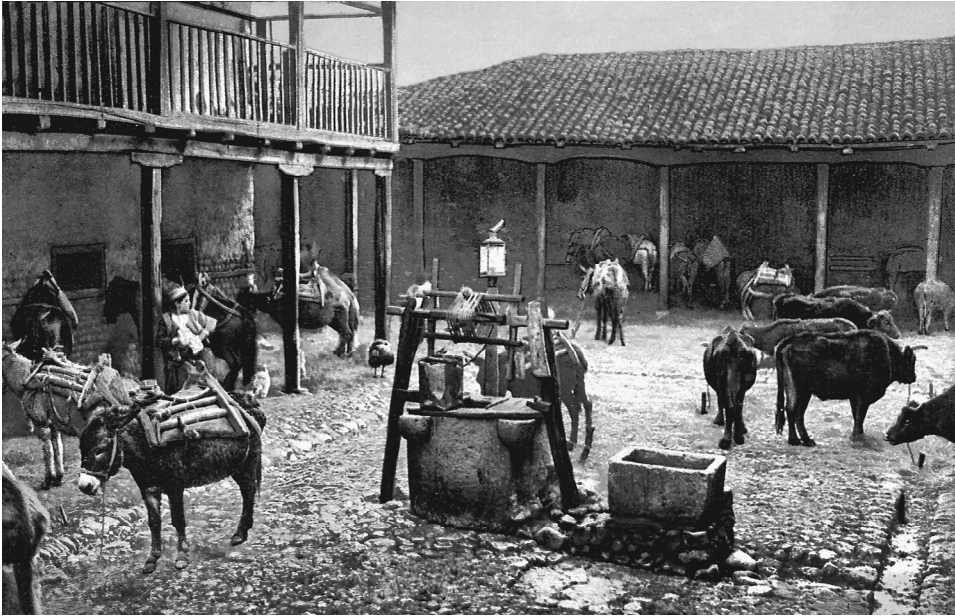
Σε μία απόσταση 15 μιλίων από την Άρτα περάσαμε το σεράι των Μουλιανών,⁹¹ ένα μεγάλο οικοδόμημα παράξενα τοποθετημένο ανάμεσα στα βουνά, όπου ο βεζίρης περιστασιακά διανυκτερεύει στα ταξίδια του από και προς την ακτή [του Αμβρακικού]. Ήταν σε αυτό το σεράι που [ο Αλή πασάς] υποδέχθηκε και διασκέδασε τον σερ Τζων Στιούαρτ,⁹² όταν ο αξιωματικός αυτός ήλθε από τη Σικελία για να επιθεωρήσει και τοπογραφήσει τα πρόσφατα αποκτήματά μας στο Ιόνιο πέλαγος και να επισκεφθεί την ασυνήθιστα ιδιόμορφη πολιτική προσωπικότητα που έγινε μ' αυτόν τον τρόπο γείτονάς μας.⁹³ Η υποδοχή που επιφυλάχθηκε στο στρατηγό ήταν εξίσου ευγενής και μεγαλοπρεπής και η συνομιλία τους είχε πιθανόν κάποια επίδραση στην ενδυνάμωση της πολιτικής φιλίας μεταξύ του Αλή πασά και της αγγλικής κυβέρνησης, η οποία συνεχίζεται από τότε.

Η περιοχή γύρω από τα Μουλιανά και μέχρι τα Πέντε Πηγάδια είναι γυμνή και έχει μια άγρια ακαλλιέργητη φύση. Τα βουνά από τα οποία ανεβαίναμε στο σημερινό μας ταξίδι, αποτελούνται από συμπαγή ασβεστόλιθο, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί το κύριο χαρακτηριστικό ενός πολύ μεγάλου ασβεστολιθικού σχηματισμού που εκτείνεται στην Αλβανία και σε άλλα μέρη της Ελλάδος. Το χρώμα του πετρώματος είναι, γενικά, σχεδόν λευκό σαν γάλα. Αφού το εξέτασα, δεν πιστεύω ότι περιέχει μαγνήσιο, αλλά μάλλον υπάρχει αρκετό πυρίτιο στη σύνθεσή του. Η γενική εμφάνιση του ασβεστόλιθου αυτού μοιάζει εντυπωσιακά με εκείνο της βόρειας Ιρλανδίας. Έχω δει πολύ απ' αυτόν

⁹¹ Τα Μουλιανά μετονομάστηκαν το 1927 σε Γοργόμυλο. Σήμερα από το παλαιό χωριό παραμένουν λίγα σπίτια, καθώς έχει δημιουργηθεί νέος οικισμός, πάνω στο δρόμο για Πέντε Πηγάδια, ο οποίος ονομαζόταν αρχικά Νέος Γοργόμυλος, αλλά τώρα είναι γνωστός απλά ως Γοργόμυλος.

⁹² Στο αγγλικό κείμενο *Sir John Stewart*. Πρόκειται πιθανώς για τον Sir John Stuart (1759-1815), count of Maida, ο οποίος υπήρξε διοικητής των αγγλικών χερσαίων δυνάμεων της Μεσογείου από το 1807 έως το 1810, με το βαθμό του αντιστράτηγου, βλ. ομόνυμο λήμμα της αγγλικής έκδοσης, του 1911, της *Encyclopaedia Britannica*. Ίσως, όμως, πρόκειται για τον Sir John Stewart (1774-1811), ο οποίος ήταν αξιωματικός του βασιλικού ναυτικού της Αγγλίας και πλοίαρχος του *HMS Seahorse* (*Ιππόκαμπος*) από τον Απρίλιο του 1806 μέχρι το καλοκαίρι του 1811. Τελούσε υπό τις διαταγές του διοικητή του αγγλικού στόλου στη Μεσόγειο, ναυάρχου λόρδου Collingwood, όταν οι Άγγλοι κατέλαβαν τα Ιόνια νησιά Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Ιθάκη, το 1809, όπως προκύπτει και από τα Πρακτικά της Βουλής των Κοινοτήτων της Μεγάλης Βρετανίας της 26^{ης} Μαΐου 1819, βλ. HANSARD 1819, 809· WALSH 1823, 390. Η ορθογραφία του επωνύμου, από τον Holland, ως *Stewart* μάς παραπέμπει στον δεύτερο, αλλά η λέξη *στρατηγός*, που αναφέρει ο περιηγητής πιο κάτω, παραπέμπει στον πρώτο.

⁹³ Οι Γάλλοι αναγκάστηκαν, λόγω της υπεροχής του αγγλικού στόλου στο Ιόνιο, να εγκαταλείψουν, το 1809, την Ιθάκη, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο, τα οποία κατείχαν από το 1807. Τον Απρίλιο του 1810 τα τρία νησιά και η Λευκάδα περιήλθαν στην αγγλική κατοχή. Τα νησιά αυτά πήγε να τοπογραφήσει ο Sir John Stewart και ταυτόχρονα επισκέφθηκε το νέο γείτονα των Άγγλων, Αλή πασά. Τον Ιούνιο του 1814 η Κέρκυρα και οι Παξοί παραδόθηκαν επίσης στους Άγγλους, στην κυριαρχία της οποίας παρέμειναν μέχρι το 1863.

ΕΙΚΟΝΑ 17: Η εσωτερική αυλή ενός χανιού σαν και αυτά στα οποία διανυκτέρευε ο Holland στο ταξίδι του. Καρτ ποστάλ έκδοσης Purger & Co., Μόναχο, 1900 περίπου (Συλλογή Νίκου Δ. Καράμπελα)

στην Ελλάδα και μπορεί κανείς, σχεδόν ακριβολογώντας, να το ονομάσει κιμωλία. [...] ⁹⁴

Φθάσαμε στα Πέντε Πηγάδια καθώς έπεφτε γρήγορα γύρω μας η σκιά ενός κρύου και θυελλώδους δειλινού. Τα χαρακτηριστικά αυτού του τόπου δεν ήταν κατάλληλα για να εξαλείψουν οποιοδήποτε ίχνος ζοφερότητας που δημιουργούσε η εποχή του έτους και η θερμοκρασία της ατμόσφαιρας. Μια συστάδα χαμηλών και κακοφτιαγμένων κτιρίων, περικυκλωμένων από βράχους, σ' ένα υψίπεδο ανάμεσα στα βουνά, αποτελούσε τη μόνη ένδειξη ανθρώπινης κατοίκησης στην περιοχή. Πρόκειται για ένα χάνι, που είναι χώρος δημόσιας διασκέδασης των ταξιδιωτών στην Τουρκία (Εικ. 17). Η πρώτη φορά που μπήκαμε σε χάνι ήταν σε αυτήν την άγρια και ζοφερή τοποθεσία των Πέντε Πηγαδιών. Η εντύπωση που σχηματίσαμε από την εξωτερική του όψη δεν ανακουφίστηκε όταν περάσαμε, από τις μεγάλες πύλες του, μέσα σε

⁹⁴ Ο Holland συνεχίζει περαιτέρω την περιγραφή των ασβεστολιθικών πετρωμάτων του ελληνικού χώρου, η οποία κρίθηκε ότι δεν αφορά το σκοπό της παρούσης δημοσίευσης.

μια τετράγωνη αυλή. Οδηγηθήκαμε σε ένα μικρό παράπηγμα με γυμνούς λασπότοιχους, χωρίς παράθυρα, χωρίς φωτιά και για δάπεδο τίποτε παραπάνω από σκέτο χώμα. Υπήρχαν αναμφισβήτητα καλύτερα δωμάτια στο χάνι, αλλά αυτά, όπως μάθαμε, είχαν καταληφθεί από κάποιους Τούρκους που είχαν φθάσει εκεί πριν από μας. Δεν γνωρίζαμε τόσο καλά τις συνήθειες της χώρας ώστε να προλάβουμε οποιαδήποτε τυχόν αναστάτωση αυτού του είδους. Ο σινιόρ Ζαβός είχε την ίδια άγνοια με μας και όλα τα είχε αναλάβει ο Δημήτριος,⁹⁵ ο οποίος, αφού προμηθεύτηκε με δυσκολία μερικά καυσόξυλα και μία μικρή ποσότητα αρνίσιου κρέατος, μάς ετοίμασε δείπνο στο άθλιο δωμάτιό μας. Βάλαμε τα κρεβάτια μας γύρω από τη θράκα της φωτιάς και πέσαμε για ύπνο παρά τα τραγούδια και τη δυνατή συζήτηση μερικών Αλβανών χωρικών, που διέμεναν σε ένα γειτονικό τμήμα του κτιρίου.

Τα *Πέντε Πηγάδια*, όπως αποκαλούν οι Έλληνες το μέρος, ονομάστηκε έτσι από πέντε στρογγυλά πηγάδια που υπάρχουν κοντά στο χάνι. Είναι το υψηλότερο σημείο του δρόμου μεταξύ Άρτας και Ιωαννίνων και απέχει σχεδόν ίση απόσταση από τις δύο αυτές πόλεις. Ένας Αλβανός αξιωματικός του βεζίρη με μερικούς στρατιώτες διαμένει σε αυτό το σημείο με σκοπό τη φύλαξη του περάσματος και την είσπραξη μηδαμινών διοδίων. Από κάποιες βαρομετρικές μετρήσεις που έκανα, έχω λόγους να πιστεύω ότι τα Πέντε Πηγάδια είναι σ' ένα ύψος 1.500 ή 1.600 ποδών πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας,⁹⁶ αλλά το τοπίο ολόγυρα πλαισιώνεται σχεδόν από κάθε πλευρά με οροσειρές πολύ μεγαλύτερου ύψους. Απολαύσαμε μία υπέροχη, αν και τρομακτική, θέα αυτών των οροσειρών όταν εγκαταλείψαμε την τρώγλη μας το πρωινό της 31^{ης} [Οκτωβρίου 1812]. Οι νυκτερινές καταιγίδες, συνοδευμένες από ένα ψυχρό ρεύμα που κατέβασε το θερμομέτρο μου στις οκτώ το πρωί στους 42°, είχαν καλύψει όλα τα ψηλότερα βουνά με χιόνι.⁹⁷ Έτσι, βλέπαμε τώρα το σχήμα τους και το περίγραμμά τους, κάτω από έναν ανέφελο και παγωμένο ουρανό, με μία εντυπωσιακή ευκρίνεια. Στα βορειοδυτικά ήταν η κορυφή της ψηλής οροσειράς που ονομάζεται Ολίτσικα. Στα βορειοανατολικά και πιο κοντά σε μας βρίσκεται μια μεγάλη ορεινή μάζα, που μας είπαν ότι λέγεται *Σκλίβανι*.⁹⁸ Μεταξύ αυτής και της απόκρημνης οροσειράς των Τζουμέρκων, ο ποταμός της Άρτας ακολουθεί το ρου του νότια προς τα πεδινά. Στα δυτικά, πέρα από μια βαθιά κοιλάδα που απλώνονταν από κάτω μας,

⁹⁵ Για τον υπηρέτη του Holland, Δημήτριο, βλ. παραπάνω υποσημείωση 82.

⁹⁶ Το υψόμετρο στο χάνι των Πέντε Πηγαδιών είναι 740 μέτρα. Η μέτρηση του Holland των 1500-1600 ποδών, που ισούνται με 900-1000 μέτρα, είναι μεγαλύτερη από το πραγματικό ύψος.

⁹⁷ Η θερμοκρασία των 42° Φαρενάιτ ισοδυναμεί με 5,5° Κελσίου.

⁹⁸ Στο αγγλικό κείμενο *Skrivari*. Θεωρώ ότι η γραφή της λέξης κατ' αυτόν τον τρόπο έγινε από λανθασμένη μεταγραφή του χειρογράφου, καθώς πολύ εύκολα μπορεί ένα αγγλικό χειρόγραφο *l* να θεωρηθεί ως *r* και ένα *n* να θεωρηθεί ως *r*.

είδαμε στο βάθος τις ψηλές κορυφές των βουνών του Σουλίου, μία περιοχή που θα υμνείται για αιώνες στην ιστορία της Αλβανίας, ως ο τόπος μιας μικρής αλλά φιλοπόλεμης φυλής που, μετά από μακροχρόνια ελευθερία και πολύχρονους αγώνες ενάντια στις δυνάμεις του Αλή πασά, παρέδωσαν τη λευτεριά τους με τίμημα τη ζωή τους και εξέλιπαν ως λαός όταν έπαυσαν να είναι ελεύθεροι. Το υπόλοιπο τοπίο γύρω μας ήταν χιλιάδες παραλλαγές λόφων και κοιλάδων, που άρχιζαν να αποκτούν σκιές από τον πρωινό ήλιο. Η ορεινή χώρα στα δυτικά μας ήταν η αρχαία Θεσπρωτία, μία από τις σπουδαιότερες επαρχίες της αρχαίας Ηπείρου.

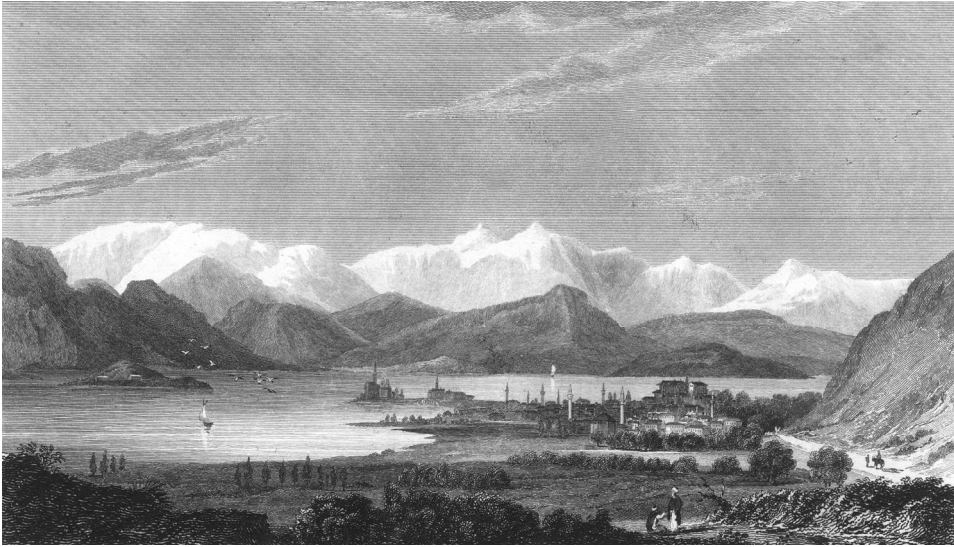
*Δύο βδομάδες στα Γιάννενα, 31.10.1812 έως 14.11.1812*⁹⁹

Εφυγαν από τα Πέντε Πηγάδια στις 8 το πρωί της 31^{ης} Οκτωβρίου και έφτασαν στα Γιάννενα μετά από έξι-επτά ώρες δρόμου. Στο δρόμο συνάντησαν τεράστια караβάνια κτηνοτρόφων που κατέβαζαν τα κοπάδια τους για χειμαδιό στα πεδινά. Στα Γιάννενα φιλοξενήθηκαν στο ευρύχωρο σπίτι του αφέντη Μιχαήλ Μίσιου,¹⁰⁰ που είχε 4 παιδιά, δύο αγόρια, τον Αλέξη και το Στέφανο, και δύο κορίτσια, ένα από τα οποία [η Ευχημία] είχε αρραβωνιαστεί τον Ιωάννη Μελά.¹⁰¹ Τα Γιάννενα είχαν τότε περί τις 30.000 κατοίκους,

⁹⁹ Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή της διαμονής του Holland στα Γιάννενα και όχι ακριβής μετάφραση των σχετικών κειμένων του. Μέρος της περιήγησης του Holland στα Γιάννενα, μόνο το 7^ο κεφάλαιο, σσ. 120-147, της πρώτης έκδοσης, μεταφράστηκε και παρουσιάστηκε το 1972 στην *Ηπειρωτική Εστία* των Ιωαννίνων από τον Πάνο Καραγιώργο, βλ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ 1972.

¹⁰⁰ Στο αγγλικό κείμενο *Michael Metzou*, βλ. HOLLAND 1815, 120 και 469. Πρόκειται για τον άρχοντα των Ιωαννίνων Μιχαήλ Αλ. Μίσιο, όπως προκύπτει από τις αναφορές του Λέοντα Ι. Μελά στο βιβλίο του για την οικογένεια των Μελάδων, βλ. ΜΕΛΑΣ 1967, 190-191, 388, 392, 562 κ.α. Την άποψη αυτήν υιοθετεί και ο Πάνος Καραγιώργος στη μετάφραση των σχετικών με τα Γιάννενα κειμένων του Holland, όπου μεταγράφει το όνομα *Michael Metzou* ως *Μιχαήλ Μίσιο*, βλ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ 1972, 405-406. Ο Σιμόπουλος χρησιμοποιώντας μια αναφορά του Αραβαντινού ονομάζει τον *Michael Metzou* ως τον έμπορο *Μπαλάνο Μάτζο*, αφήνοντας ανοικτή και την περίπτωση *Μήτσου*, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, II, 270 και ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 175. Ο πρώην δήμαρχος Ιωαννιτών, αρχιτέκτων κ. Τάσος Παπασταύρος, τον αναφέρει ως Μιχαήλ Μέντζο, βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΣ 1994, 72. Το αρχοντικό του Μιχαήλ Μίσιου σώζεται ακόμη επί της οδού Ασωπίου 9, πίσω από την παλαιά Ζωσιμαία Σχολή, βλ. ΜΕΛΑΣ 1967, 395. Το κτίριο ανακαινήστηκε εκ βάθρων προ δεκαετίας και στεγάζει, από το 2004, την Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων Ηπείρου.

¹⁰¹ Στο γάμο του Ιωάννη Μελά με τη 12χρονη κόρη του Μιχαήλ Μίσιου, Ευχημία (sic), αναφέρεται λεπτομερώς ο Άγγλος θεολόγος περιηγητής Thomas Hughes, ο οποίος παρευρέ-

ΕΙΚΟΝΑ 18: *Όψη των Ιωαννίνων από τα βόρεια.*
Χαρακτικό του G. Cooke, του 1815,
από σχέδιο του Henry Holland
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 369)

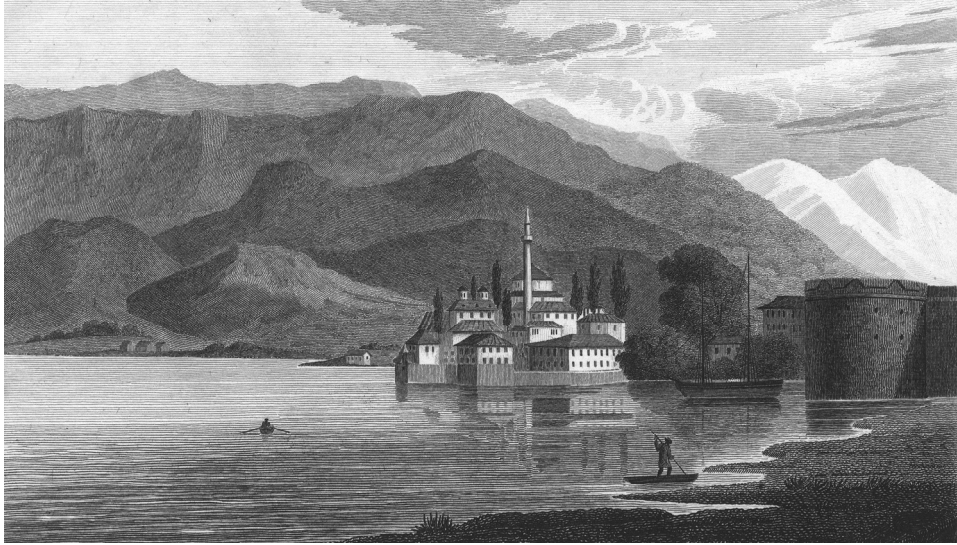
16 τζαμιά και 7-8 ορθόδοξες εκκλησίες.¹⁰² Πρόξενος της Αγγλίας στην πόλη ήταν ο Γεώργιος Φορέστι και της Γαλλίας ο Πουκεβίλ.¹⁰³ Ο Holland είχε την πρώτη του συνάντηση με τον Αλή πασά την επομένη, 1^η Νοεμβρίου 1812, παρουσία και του Σπύρου Κολοβού.¹⁰⁴ Στην αυλή του Αλή πασά συνάντησε

θηκε στο μυστήριο, την Κυριακή 6 Φεβρουάριου του 1814, βλ. HUGHES 1830, II, 27-34· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 65· ΜΕΛΑΣ 1967, 394-400. Πρόσφατα δημοσιεύθηκε στην *Ηπειρωτική Εταιρεία* μετάφραση του σχετικού με το γάμο του Ιωάννη Μελά κειμένου του Hughes. Η μετάφραση είναι πιθανότατα του Λέοντα Ι. Μελά, δισέγγονου του Ιωάννη Μελά, βλ. ΜΕΛΑΣ 2009, 370-373. Ευχαριστώ τον κ. Ιωάννη Π. Μελά για τις χρήσιμες πληροφορίες που μου παρέσχε σχετικά με τη γενεαλογία των Μελάδων.

¹⁰² HOLLAND 1815, 134.

¹⁰³ Ο Holland αναφέρει στο ίδιο σημείο ότι Γάλλος πρόξενος στην Πρέβεζα ήταν ο αδελφός του Rouqueville, βλ. HOLLAND 1815, 136. Είναι γνωστό ότι ο Hughes Rouqueville, αδελφός του Γάλλου πρόξενου στα Γιάννενα François Charles Hughes Laurent Rouqueville, ήταν πρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα, στην οποία υπάγονταν, για τους λόγους του γαλλικού προξενείου, η Πρέβεζα.

¹⁰⁴ Ο δραγουμάνος Σπύρος Κολοβός ήταν ο γραμματέας του Αλή πασά, βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΣ 1994, 72. Σύμφωνα με τον Άγγλο έμπορο Richards, ο Κολοβός ήταν ο «πρωθυπουργός» του Αλή πασά, βλ. ANDRÉADÈS 1912, 455.

ΕΙΚΟΝΑ 19: Το τζαμί στο κάστρο των Ιωαννίνων.
 Χαρακτικό του J. Byrne, τον 1815,
 από σχέδιο του Henry Holland
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 370)

τον πολεμιστή Οδυσσέα Αντρούτσο και αναφέρεται στη σβελτάδα του στο τρέξιμο.¹⁰⁵ Πριν χαράξει το πρωινό της 9^{ης} Νοεμβρίου ξέσπασε μια τρομερή καταιγίδα, που όμοιά της δεν είχε ξαναζήσει, και μετά λίγη ώρα του ζήτησαν να δει έναν άντρα που είχε χτυπηθεί από κεραυνό στο μέτωπο. Όταν τον επισκέφθηκε ήταν ήδη νεκρός, αλλά ο αδελφός του, που στέκονταν δίπλα του και χτυπήθηκε μερικώς από τον κεραυνό, κατάφερε να επιζήσει. Συνάντησε στα Γιάννενα τον Αθανάσιο Ψαλίδα, διευθυντή της Ακαδημίας της πόλης, τους εμπόρους Ιωάννη Σταύρου και Δημήτριο Αθανασίου, καθώς και δύο από τους τρεις γιατρούς του Αλή πασά, το Γεώργιο Σακελλάριο,¹⁰⁶ που ήταν και δεινός συλλέκτης αρχαίων νομισμάτων και τον Κεφαλονίτη σινιόρ Μεταξά,¹⁰⁷ οι οποίοι πληρώνονταν από τον πασά 6.000 πιάστρες, κάτι παραπάνω

¹⁰⁵ Το «αγαπημένο παλικάρι του Αλή πασά» Οδυσσέα Αντρούτσο συνάντησε στα Λιθαρίτσια και ο Thomas Hughes, δύο χρόνια αργότερα, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 64.

¹⁰⁶ Τον λόγιο και γιατρό Γεώργιο Σακελλάριο (1765-1838) είχε συναντήσει και ο Άγγλος στρατιωτικός William Leake κατά την παραμονή του στην Ήπειρο, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 174 και υποσημείωση 17.

¹⁰⁷ Ο Μεταξάς είχε σπουδάσει στο Παρίσι και είχε εγκατασταθεί στα Γιάννενα από το 1810. Ο τρίτος γιατρός του Αλή πασά, Λουκάς Βάγιας (*Lucas Bia*, στο κείμενο του Holland),

ΕΙΚΟΝΑ 20: Ο Αλή πασάς, όπως τον σχεδίασε ο Joseph Cartwright το 1815 περίπου

από 300 λίρες, το χρόνο.¹⁰⁸ Ο Holland παρείχε τις ιατρικές του γνώσεις σε αρκετούς Γιαννιώτες, Έλληνες και Τούρκους, μεταξύ των οποίων ήταν ο στρατηγός Ομέρ μπέης (Omar Bey) που παλαιότερα ήταν διοικητής του τουρκικού ιππικού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ο Χατζή Σεχρέτη (Hadjé Sheikri) που έγραψε την Αληπασιάδα, ο Μοχαμέτ Εφέντης (Mahomet Effendi), αντικαταστάτης του Αλή όταν αυτός έλειπε από τα Γιάννενα, ο Ισμαήλ μπέης, ένας από τους υπουργούς του Αλή, και άλλοι.¹⁰⁹

Ο Αλή πασάς ζήτησε από τον Holland να του παράσχει ιατρικές υπηρεσίες και έτσι ο γιατρός τον εξέτασε στο σεράι του για δύο ώρες, παρουσία του Κολοβού. Ακολούθησε και δεύτερη ιατρική επίσκεψη την επόμενη μέρα, παρουσία του Μεταξά, γιατρού του πασά. Φοβόταν για υδρωπικία της κοιλιάς,¹¹⁰ κοινώς ασκίτη, αλλά ο Holland τον διαβεβαίωσε ότι

δεν κινδυνεύει από αυτό. Του έδωσε γραπτώς, στα ιταλικά, τα αποτελέσματα των εξετάσεων και τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίσει τα προβλήματα υγείας του. Ο πασάς ζήτησε από τον γραμματέα του, Κολοβό, να μεταφραστούν αμέσως στα ελληνικά. Επέμεινε πειστικά για να μείνει ο Holland στα Γιάννενα και να γίνει ο γιατρός του, αλλά αυτός αρνήθηκε αποφασιστικά. Ο πασάς του ζήτησε, τότε, να μείνει γιατρός του για ένα χρόνο μόνο. Ο Holland αρνήθηκε και πάλι λέγοντάς του ότι θέλει να επισκεφθεί την Αθήνα και του υποσχέθηκε ότι θα έρθει να τον ξαναδεί στα Γιάννενα, πριν επιστρέψει στην πατρίδα του. Σε κάποια από τις πολλές συναντήσεις τους ο πασάς τού ζήτησε να δει και να εξετάσει το γιο του Βελή, που ήταν τότε πασάς στη Λάρισα.

βρισκόταν τότε στη Λάρισα στην αυλή του Βελή πασά, γιου του Αλή. Εκεί βρισκόταν και ο για αρκετά χρόνια γιατρός του Βελή πασά, Γιάννης Βηλαράς (1771-1823). Βλ. HOLLAND 1815, 256.

¹⁰⁸ Βλ. HOLLAND 1815, 164.

¹⁰⁹ Βλ. HOLLAND 1815, 197-199.

¹¹⁰ Στο αγγλικό κείμενο *dropsy of the abdomen*.

Αναγκάστηκε να αποδεχθεί. Για τις υπηρεσίες του ο Holland έλαβε, ως δώρο από τον Αλή πασά, ένα δαμασκηνό γιαταγάνι εξαιρετης τέχνης.¹¹¹ Σύμφωνα με τον Holland ο Αλή γεννήθηκε το 1750-1751 και έτσι νόμιζε ότι, όταν τον είδε στα Γιάννενα, ήταν περίπου 62 χρονών. Ο πασάς είχε γεννηθεί το 1744, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, γεγονός που τον έκανε 68 χρονών όταν τον συνάντησε ο Holland.

Στη διάρκεια της παραμονής του στα Γιάννενα ο Άγγλος γιατρός κατέγραψε την ποικιλία των φυτών που εμφανίζονται στην περιοχή του οροπεδίου και παραθέτει έναν κατάλογο με αυτά, σε παράρτημα στο τέλος του βιβλίου του.¹¹²

Όπως είχε υποσχεθεί στον Αλή πασά των Ιωαννίνων, ο Holland μετά το ταξίδι του στον ελλαδικό χώρο, επέστρεψε στην Ήπειρο για να συναντήσει και πάλι το βεζίρη και να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι στη Βόρειο Ήπειρο. Τα σχετικά με την περιοχή ενδιαφέροντός μας κείμενα ακολουθούν.

Επιστροφή στην Πρέβεζα, 20 έως 28.02.1813

Απέπλευσα από τη Ζάκυνθο στις 17 Φεβρουαρίου [1813] και έφθασα στην Άγια Μαύρα μετά από ταξίδι δύο ημερών. Από κει πέρασα απέναντι και αποβιβάστηκα στην Πρέβεζα εν μέσω πλήθους Αλβανών στρατιωτών, που εκείνες τις μέρες βρίσκονταν σε κάθε δρόμο και γωνία της πόλης.¹¹³ Ο βεζίρης διέμενε στο παλιό σεράι της Πρέβεζας,¹¹⁴ μιας και το καινούργιο κτίριο δεν είχε ακόμη ετοιμαστεί για να τον υποδεχθεί. Η άφιξή μου έγινε αστραπιαία γνωστή στον πασά, ο οποίος έστειλε αμέσως το γιατρό Λουκά¹¹⁵ να μου εκφράσει την ικανοποίησή του για την επιστροφή μου και την επιθυμία του να με συναντήσει στο σεράι. Μου όρισε, ταυτόχρονα, κατάλυμα στο

¹¹¹ Βλ. HOLLAND 1815, 202· 1872, 53.

¹¹² Βλ. HOLLAND 1815, Παράρτημα IV, 540-544.

¹¹³ Ο Henry Holland έφτασε για δεύτερη φορά στην Πρέβεζα την 20^η Φεβρουαρίου 1813.

¹¹⁴ Όπως έχει ήδη αναφερθεί το παλιό σεράι του Αλή πασά βρισκόταν μέσα στο κάστρο του Αγίου Αντρέα, βλ. Εικ. 9.

¹¹⁵ Πρόκειται για τον Λουκά Βάγια, από το Λέκλι (Lekli) κοντά στο Τεπελένι της Βορείου Ηπείρου, έναν από τους τρεις γιατρούς του Αλή πασά την εποχή που ο Henry Holland επισκέφθηκε την Ήπειρο. Ήταν αδελφός του περιβόητου Θανάση Βάγια και μαθητής στα Γιάννενα του Αθανάσιου Ψαλίδα, του οποίου παντρεύτηκε αργότερα την κόρη. Με δαπάνες του Αλή πασά, ο Λουκάς Βάγιας σπούδασε ιατρική για δώδεκα χρόνια στην Παβία, τη Βιέννη και τη Λειψία, και επέστρεψε το 1811 στα Γιάννενα για να υπηρετήσει τον Αλή πασά, βλ. HOLLAND 1815, 256, 494. Άσκησε την ιατρική στα Γιάννενα και ήταν ένας από τους γιατρούς που παρακολούθησε το λόρδο Βύρωνα στο Μεσολόγγι.

σπίτι του Παναγιωτάκη, του κυριότερου Έλληνα εμπόρου που απέμεινε τώρα στην Πρέβεζα, μετά τις μεγάλες αλλαγές που επήλθαν στον πληθυσμό και την ευημερία της πόλης.¹¹⁶ Στάθηκα τυχερός που εξασφάλισα τόσο καλή κατοικία, τη στιγμή που κάθε κατάλυμα της πόλης ήταν υπερβολικά γεμάτο. Ο βεζίρης είχε κατεβάσει από τα Ιωάννινα πολλούς από τους υπουργούς του και σημαντικούς αξιωματούχους. Συνάντησα το Σακελλάριο και το Μεταξά, καθώς και το Λουκά, να παρακολουθούν και φροντίζουν την υγεία του. Η παρούσα διαμονή του [πασά] στην Πρέβεζα είχε σημαδευτεί, όπως και σε προηγούμενες περιστάσεις, από ποικίλες εκδηλώσεις δεσποτικής συμπεριφοράς. Κάποιοι Έλληνες κάτοικοι της πόλης μού διηγήθηκαν αργότερα ότι τους έστειλαν δέσμιους στα Γιάννενα ώστε να τους αναγκάσουν να πληρώσουν τα ποσά που απαιτούσε ο βεζίρης.

Ο Αλή πασάς με υποδέχθηκε φιλικότατα, κατά την πρώτη μας συνάντηση [στην Πρέβεζα],¹¹⁷ εκφράζοντας εγκάρδια την ικανοποίησή του που με ξανάβλεπε και λέγοντας, ταυτόχρονα, ότι δεν αμφέβαλλε ποτέ για την πραγμάτωση της υπόσχεσης που του είχα δώσει.¹¹⁸ Έκανε πολλές και λεπτές ερωτήσεις σχετικά με το ταξίδι μου, την παραμονή μου στη Λάρισα και την υγεία του [γιου του] Βελή πασά. Μια-δυο ερωτήσεις του για τη Θεσσαλονίκη μου έκαναν εντύπωση, λόγω του τόνου της φωνής του και της φύσεώς των, σαν να κρυβόταν πίσω τους κάτι για το οποίο δεν μπορούσε να μιλήσει ανοιχτά. Αναφέρθηκε στις επιστολές που του είχα γράψει από τη Λάρισα και την Αθήνα και φάνηκε να τον είχαν ευχαριστήσει. Στη συνέχεια μιλήσαμε για την υγεία του. Διαπίστωσα ότι ήταν συνολικά καλύτερα απ' όταν έφυγα από τα Γιάννενα και ότι είχε εφαρμόσει μερικά από τα προληπτικά μέτρα που του είχα συστήσει τότε. Ρώτησε για τα μελλοντικά μου σχέδια και επανέλαβε ξανά την επιθυμία του να παραμείνω ως θεράπων ιατρός του. Ήλπιζε τουλάχιστον πως, καθώς ήμουν τώρα στην Αλβανία, θα έμενα λίγο παραπάνω σ' αυτήν τη χώρα και μου έταξε κάθε διευκόλυνση που θα επιθυμούσα στο να ταξιδέψω και να επισκεφθώ ό,τι θα θεωρούσα άξιο παρατήρησης.

Ανέφερα στο βεζίρη την επιθυμία μου να κάμω μια εκδρομή στο εσωτερικό τμήμα του Αμβρακικού κόλπου, κατά μήκος των νότιων ακτών του. Κατάλαβε αμέσως αυτή μου την ιδέα και διέταξε δύο στρατιώτες του, που γνώριζαν καλά αυτό το τμήμα της χώρας, να με συνοδεύσουν ως φρουροί.

¹¹⁶ Στο σπίτι του εμπόρου αυτού φιλοξενήθηκαν πιθανότατα και άλλοι τρεις Άγγλοι περιηγητές –οι Hughes, Townley-Parker και Cockerell– στα τέλη Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 54 και 73-74.

¹¹⁷ Ο Henry Holland είχε επανειλημμένα συναντήσει και συνομιλήσει με τον Αλή πασά στα Γιάννενα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

¹¹⁸ Ενοεί την υπόσχεση που του έδωσε τον προηγούμενο Νοέμβριο, όταν ήταν ακόμη στα Γιάννενα, να επιστρέψει στην Ήπειρο για να τον επισκεφθεί και πάλι, μετά το ταξίδι του στην Αθήνα. Βλ. HOLLAND 1815, κυρίως 178 αλλά και 202.

ΕΙΚΟΝΑ 21: Πρέβεζα. Η «Αδειά του Μάνου».
Ο ανοιχτός χώρος δυτικά από το παλαιό «Ακταίον»
(Φωτογραφία του 1913)

Η περιήγησή μου αυτή ξεκίνησε το απόγευμα της ίδιας ημέρας,¹¹⁹ αφού μου παραχωρήθηκε μία βάρκα για τη μετακίνησή μου. Οι δύο Αλβανοί φρουροί μου, ο Καψαμούνης και ο Φισούκης, ήταν άνδρες με ωραίο παρουσιαστικό, αλλά με κάποια αδάμαστη αγριότητα στους τρόπους, που όμοιά της σπάνια μπορείς να δεις. Η διασκέδασή τους, καθώς προχωρούσαμε στον κόλπο, ήταν να πυροβολούν τις ψαρόβαρκες, για να δείξουν κυρίως, όπως φάνηκε, την επιδεξιότητά τους στη χρήση του τουφεκιού. Σε μια-δυο περιπτώσεις που οι ψαράδες απομακρύνθηκαν γρήγορα φοβισμένοι, σημάδεψαν σκοπίμως τους ίδιους τους άνδρες, αποκαλώντας τους ταυτόχρονα με τη συνήθη ύβρη *κερατάδες** και κάμποσες άλλες άσχημες φράσεις. Δυσκολευόμουν να εμποδίσω την ακόμη αγριότερη χρήση της ισχύος τους όταν σταματούσαμε στα διάφορα χωριουδάκια στις ακτές του κόλπου και ο μόνος τρόπος για να αποτρέψω την ωμή τους βία ήταν να καταφεύγω στη χρήση της εξουσίας του Αλή πασά. [...] ¹²⁰

¹¹⁹ 20^{ης} Φεβρουαρίου 1813.

* Το νόημα του όρου αυτού, που χρησιμοποιείται καθολικά στην Ελλάδα, είναι προφανές από την ετυμολογία του.

¹²⁰ Ο Holland έφτασε στη Βόνιτσα και συνέχισε την επόμενη μέρα προς την Αμφιλοχία, όπου

ΕΙΚΟΝΑ 22: Ο Αμβρακικός κόλπος, με τον ορεινό όγκο της Πίνδου στο βάθος.
 Λιθογραφία R. Carrick, του 1855, από σχέδιο του George de Beresford
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 667)

Η νότια ακτή του Αμβρακικού κόλπου και κατά πάσα πιθανότητα όλοι οι λόφοι στο εσωτερικό της Ακαρνανίας ανήκουν στους μεγάλους ασβεστολιθικούς σχηματισμούς της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια αυτής της σύντομης εκδρομής δεν διαπίστωσα καμιά ιδιομορφία στα πετρώματα.

Γύρισα γρήγορα πίσω στην Πρέβεζα, διασχίζοντας τον Αμβρακικό κόλπο.¹²¹ Το πρωί της επομένης από την επιστροφή μου πέρασα λίγη ώρα με το βεζίρη,¹²² ο οποίος με ρώτησε, μεταξύ των θεμάτων που συζητήσαμε, εάν είναι εφικτή η ανέγερση ενός νέου φρουρίου στο σημείο των ερειπίων που μόλις είχα επισκεφθεί.¹²³ Όπως σωστά παρατήρησε, η θέση ήταν σημαντική τόσο για τη γενικότερη άμυνα της περιοχής όσο και για την εξόντωση των ληστών που λυμαίνονταν την περιοχή. Στη διάρκεια της συζήτησής μας με πίεσε

είδε το Παλαιόκαστρο με τα κυκλώπεια τείχη του. Τα σχετικά κείμενα δεν συμπεριλαμβάνονται στη μετάφραση, αφού δεν αφορούν άμεσα την περιοχή ενδιαφέροντός μας.

¹²¹ Ο Holland και η παρέα του επέστρεψαν στην Πρέβεζα από το ταξίδι τους στον Αμβρακικό την 22^α Φεβρουαρίου 1813.

¹²² Η συνάντηση έγινε στις 23 Φεβρουαρίου 1813.

¹²³ Εννοεί το κάστρο πάνω από την Αμφιλοχία, το οποίο είχε επισκεφθεί ο Holland την προηγούμενη ημέρα.

και πάλι τόσο πολύ να ανέβω για δεύτερη φορά στα Γιάννενα, για τα οποία θα αναχωρούσε σε λίγες μέρες, ώστε υπέκυψα στην επιθυμία του. Συνέδεσα μάλιστα το σχέδιο αυτό με τον απώτερο σκοπό μου να ταξιδέψω στα μέρη της Αλβανίας που είναι δύσκολο να επισκεφθείς, ιδιαίτερα την ορεινή περιοχή του Σουλίου, η οποία προσφάτως έγινε ξακουστή στη χώρα μας [την Αγγλία] για τη μεγάλη αντίσταση που έφεραν οι κάτοικοί της ενάντια στην εξουσία του Αλή πασά. Πέραν της προσδοκίας τού ασυνήθιστου τοπίου, οδηγήθηκα σε αυτήν την απόφαση από την επιθυμία να εντοπίσω την πορεία του αρχαίου Αχέροντα, ο οποίος ήμουν πλήρως πεπεισμένος πως πρέπει να αναζητηθεί εδώ και όχι στα περίχωρα της λίμνης των Ιωαννίνων. Κανονίστηκε επί τόπου να μου δοθεί μια συνοδεία που θα με ακολουθούσε στα Γιάννενα, μέσω της ορεινής διαδρομής του Σουλίου και της Παραμυθιάς, και κάθε άλλης παρέκκλισης που θα αποφάσιζα να κάνω από αυτόν το δρόμο. Ο βεζίρης ενδιαφέρθηκε προσωπικά για το δρομολόγιο του ταξιδιού μου και σχεδίασε πρόχειρα, σε ένα χαρτί, τις διάφορες θέσεις που θεωρούσε αξιόλογες για παρατήρηση.

Δεύτερη, σύντομη επίσκεψη στη Νικόπολη, 26.02.1813

Πέρασαν δύο ακόμη μέρες πριν φύγω από την Πρέβεζα. Το πρωί της 26^{ης} [Φεβρουαρίου 1813] συνόδευσα το βεζίρη, ακολουθούμενο από μερικές εκατοντάδες φρουρών του, στα ερείπια της Νικόπολης. Επισκέφθηκε το χώρο για να εξετάσει τις ανασκαφές που είχε διατάξει με την προοπτική να ανακαλύψει μάρμαρα, νομίσματα ή άλλα υπολείμματα της αρχαίας πόλης. Για τις ανασκαφές αυτές είχε, ίσως, επηρεαστεί από την αναφορά της προσοδοφόρας έρευνας που είχε πρόσφατα διεξαχθεί στο Μοριά στη διάρκεια της διακυβέρνησης της επαρχίας εκείνης από το [γιο του] Βελή πασά. Από την Πρέβεζα πήγα με τον Εφέντη στη Νικόπολη, έφιππος σε ένα λαμπρά φορεμένο άλογο που μου είχε στείλει για το σκοπό αυτό ο Αλή πασάς. Όταν έφθασα στα ερείπια, βρήκα το βεζίρη να κάθεται σ' ένα βαθυκόκκινο βελούδινο μεγάλο μαξιλάρι που είχε τοποθετηθεί κατά γης, κοντά στα μεγάλα κάρθρα τείχη της πόλης και δίπλα από μια ανασκαφή που είχε μόλις ολοκληρωθεί. Περιτριγυρίζονταν από τους Αλβανούς φρουρούς του και αρκετούς από τους υπουργούς και γραμματείς του. Μου ζήτησε να καθίσω κοντά του και ζήτησε τη γνώμη μου για την έρευνα που γινόταν. Το σημείο ήταν εμφανώς ακατάλληλο, αλλά δεν μπορούσα να τον ενθαρρύνω ως προς τα πιθανά αποτελέσματα. Διαπίστωσα πως γνώριζε, μες τις άκρες, το γεγονός ότι η Νικόπολη ιδρύθηκε για να θυμίζει μια ναυτική νίκη κοντά στην Πρέβεζα, αγνοούσε όμως παντελώς την περίοδο και άλλες λεπτομέρειες.

Μετά από αρκετή συζήτηση, θέλησε να του δείξω κάποιο μέρος που θεωρούσα πιθανόν να καταλήξει σε κάποια ανακάλυψη. Αφού του εξήγησα

πως η ενδεχόμενη απόδοση της έρευνας εδώ ήταν μικρότερη απ' ότι σε μια αρχαιοελληνική πόλη, πήγα με το Λουκά [Βάγια] και δύο στρατιώτες και, μετά από κάποια διερεύνηση, υπέδειξα δυο-τρία σημεία όπου οι ανασκαφές θα είχαν μεγαλύτερη πιθανότητα επιτυχίας.¹²⁴ Επιστρέφοντας στο βεζίρη, τον βρήκα να έχει ήδη γευματίσει στη συνηθισμένη του ώρα, τις 12 το μεσημέρι. Τα φαγητά είχαν φτάσει γι' αυτόν το σκοπό από την Πρέβεζα. Καθόταν, τότε, κάτω από μια σπασμένη αψίδα περιτριγυρισμένος από μερικούς γραμματείς του, απασχολημένος με αιτήματα και απονομή δικαιοσύνης. Το θέαμα του Αλή πασά σε αυτήν τη στάση, ανάμεσα στα ερείπια της αρχαίας πόλης του Αυγούστου, ήταν αρκετά παράξενο και περιεργο από τη φύση του. Αφού παρέμεινε επί τόπου για μια-δυο ώρες ακόμη, γύρισε με την άμαξά του στην Πρέβεζα, ενώ τον ακολουθούσαν μερικοί έφιπποι φρουροί, εκ των οποίων οι περισσότεροι κάλπαζαν δίπλα στην άμαξα με μια γρηγοράδα, για την οποία οι Αλβανοί είναι πολύ αξιόπρόσεκτοι.

Προς το Σούλι, μέσω Λούρου & Λακκοπούλας, 01 και 02.03.1813

Το πρωί της 1^{ης} Μαρτίου [1813] ξεκίνησα για το ταξίδι μου στα βουνά του Σουλίου. Ο βεζίρης όρισε τρεις φρουρούς για να με συνοδεύσουν, δύο από τους οποίους ήταν Μουσουλμάνοι Αλβανοί και αξιωματικοί του στρατού του, και ο τρίτος ήταν Χριστιανός αλλά κατώτερου βαθμού. Ένας από τους αξιωματικούς, ο Ταχέρ αγάς, ήταν γιος του διοικητή των κάστρων του Σουλίου και ο άλλος, ονόματι Κύρκο,¹²⁵ κατάγονταν από την Παραμυθιά. Ο βεζίρης, όπως και τις προάλλες, μου έστειλε ένα από τα άλογά του για το ταξίδι μου, κίνηση περισσότερο επίδειξης παρά χρησιμότητας, αφού ήταν αδύνατο ν' απομακρυνθώ από τους συνοδούς μου, που ίππευαν όλοι ταχυδρομικά άλογα.¹²⁶ Έβγαλα σύντομα τα υπέροχα χάμουρα,¹²⁷ με τα οποία ήταν στολισμένο το άλογό μου, και τα αντικατέστησα με τα απλούστερα και ανετότερα δικά μου ταξιδιωτικά εξαρτήματα.

Την πρώτη μέρα κατορθώσαμε να φτάσουμε μόνο μέχρι το χωριό του Λούρου, κάπου δώδεκα μίλια βόρεια της Πρέβεζας. Η περιοχή μεταξύ Πρέβεζας και Λούρου διακόπτονταν συχνά από χαμηλούς λόφους, μερικώς δα-

¹²⁴ Στα απομνημονεύματά του ο Holland εξιστορεί κάτι περισσότερο από όσα εδώ περιγράφει. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι υπέδειξε στον Αλή πασά να ανασκάψει στα Νυμφαία της Νικόπολης, τα οποία ο ίδιος ονοματίζει Λουτρά, βλ. HOLLAND 1872, 61.

¹²⁵ Στο αγγλικό κείμενο *Chirko*.

¹²⁶ Τα ταχυδρομικά άλογα ήταν συνήθως πιο κοντά και γεροδεμένα, καθώς χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά μικρού φορτίου.

¹²⁷ *Χάμουρα* είναι η λαϊκή ονομασία των εξαρτημάτων που τοποθετούνται πάνω στα άλογα για την ίππεσή τους. Η λέξη είναι ρουμανικής προέλευσης.

σωμένους και πλούσια καλλιεργημένους. Σχεδόν όλα τα σπίτια στο Λούρο είναι χτισμένα με καλάμια¹²⁸ και λάσπη. Κοντά στην πόλη κυλά ο ποταμός Λούρος, ο οποίος ξεκινά από μια μεγάλη πηγή στα βουνά, στον Άγιο Γεώργιο, δυτικά του δρόμου Άρτας-Ιωαννίνων,¹²⁹ και χύνεται στον Αμβρακικό κόλπο, μέσα από τους βάλτους, κοντά στη Σαλαώρα. Στην περιοχή του Λούρου, σε δύο ή τρεις διαφορετικές θέσεις, βρίσκονται τα ερείπια πόλεων ή κάστρων, υπολείμματα της αρχαίας Ηπείρου και μερικών από τις αρκετές πόλεις της περιοχής, που παρήκμασαν ή καταστράφηκαν κατά τους εδώ ρωμαϊκούς πολέμους.

Αφού κοιμήθηκα στο χωμάτινο δάπεδο μιας αγροικίας, συνέχισα [την επομένη]¹³⁰ το ταξίδι μου προς το μεγάλο κάστρο του Σουλίου, που απέχει περίπου είκοσι δύο μίλια από το Λούρο. Η συνοδεία μου τώρα αυξήθηκε κατά δύο ακόμη Αλβανούς στρατιώτες, που ο Ταχήρ αγάς διέταξε να μας προσέχουν κατά τη διάβαση των βουνών. Η πορεία μας για μερικά μίλια ήταν μέσω μιας περιοχής με πολλές και ακανόνιστες εξάρσεις, καλυμμένης με πυκνά δάση. Μετά την περιοχή αυτή μπήκαμε σε μια ανοιχτή κοιλάδα, που απλώνονταν προς τα βόρεια για δέκα μίλια, και μέσα σ' αυτήν κλυούσε ένα μικρό ποτάμι για να ενωθεί [στη συνέχεια] με τον ποταμό Λούρο.¹³¹ Η κοιλάδα καλλιεργείται αρκετά –κυρίως με καλαμπόκι– και μεγάλα κοπάδια προβάτων έβοσκαν στους πρόποδες των λόφων που αποτελούν τα όριά της. Εδώ, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, κατάλαβα ότι χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή όταν πλησιάζεις τα κοπάδια αυτά, λόγω της αγριότητας των μεγάλωσμων σκύλων που τα φυλάνε. Την ίδια προσοχή χρειάζεται να έχει κανείς, ειδικά στην Αλβανία, όταν πλησιάζει κάθε αγροικία με τέτοια ζώα, τη νύχτα. Ομιλώ εκ πείρας, αφού τα σκυλιά αυτά μου έσκισαν τα ρούχα τρεις φορές· τη μία μάλιστα, που δεν φορούσα χοντρό παλτό, με μεγάλο κίνδυνο περαιτέρω τραυματισμού. Αυτά τα τσοπανόσκυλα της Ελλάδας είναι ίσως οι απευθείας απόγονοι των σκύλων της Μολοσσίας γνωστά σε παλαιότερες εποχές για τη δύναμη και την αγριότητά τους. Ο Αιλιανός τα αποκαλεί *θυμικώ-*

¹²⁸ Στο αγγλικό κείμενο *reed*.

¹²⁹ Οι πηγές του Αγίου Γεωργίου είναι δυτικά του τότε δρόμου Άρτας-Ιωαννίνων, ο οποίος πέρναγε από τα Πέντε Πηγάδια. Η νέα Ιονία Οδός, που ξεκίνησε να κατασκευάζεται, θα περνάει από τα μέρη που πέρναγε και ο τότε δρόμος Άρτας-Ιωαννίνων.

¹³⁰ 2^α Μαρτίου 1813.

¹³¹ Ο Henry Holland και η συνοδεία του ανέβηκαν προς το Σούλι μέσω της *Λακκοπούλας*, όπως είναι γνωστή η στενή κοιλάδα βόρεια του χωριού Λούρου, μήκους περίπου 10 χιλιομέτρων ή 6,5 μιλίων, που περιλαμβάνει τα χωριά Σφηνωτό, Κάτω Κοτσανόπουλο, Άνω Κοτσανόπουλο και Βρυσούλα. Το ποτάμι που τη διατρέχει ονομάζεται από τους ντόπιους *Ξεριάς* και σημειώνεται στους στρατιωτικούς χάρτες ως *Ξεροπόταμο*. Στο βόρειο άκρο της κοιλάδας βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας, ονομαζόμενο Αβάσσου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 60-61· ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 2008, 199-202.

τατος κυνῶν¹³² και αυτός ο χαρακτηρισμός ανταποκρίνεται δίκαια στα σημειώματα τους γνωρίσματα.

Αφού πέρασα μια χαμηλή κορυφογραμμή, μετά το τέλος της κοιλάδας που μόλις περιέγραψα, έφτασα στις όχθες ενός ρέματος που κυλούσε σε αντίθετη κατεύθυνση –απ’ το νότο προς το βορρά– και χυνόταν στο ποτάμι του Σουλίου.¹³³ Δύο μίλια πιο πέρα, φτάσαμε στο ποτάμι αυτό, που, ενώ κυλάει προς τα νοτιοδυτικά μέσα από μια κοιλάδα αρκετού πλάτους, κάνει σε αυτό το σημείο μια απότομη και αξιοσημείωτη στροφή προς τα βόρεια και εισβάλει, μέσα από ένα στενό πέρασμα, στην άγρια και θαυμαστή περιοχή του Σουλίου (Εικ. 23). Το τοπίο εδώ είναι μοναδικής ομορφιάς και η ξαφνική αλλαγή στο χαρακτήρα του σκηνικού εξαιρετικά ασυνήθιστη. Το ποτάμι του Σουλίου πηγάζει από διάφορους χείμαρρους στην περιοχή δυτικά των Πέντε Πηγαδιών και περνά το χωριό Σιστρούν ή Σιστρούνι,¹³⁴ που ονοματίζει ένα τμήμα του. Στην κοιλάδα που μόλις αναφέρθηκε, το ποτάμι κυλάει κάτω από μια ψηλή οροσειρά που ονομάζεται Μπαλτενέζι.¹³⁵ Από το σημείο που πέρασα τις όχθες του ποταμού και κατά μήκος της πορείας του μέχρι το κάστρο του Σουλίου και τις πεδιάδες της Παραμυθιάς, το σκηνικό είναι στο σύνολό του μοναδικά ξεχωριστό, σε σύγκριση με όλα τα άλλα στην Ελλάδα, εντυπωσιακό όπως και όλα τα φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής ετούτης.

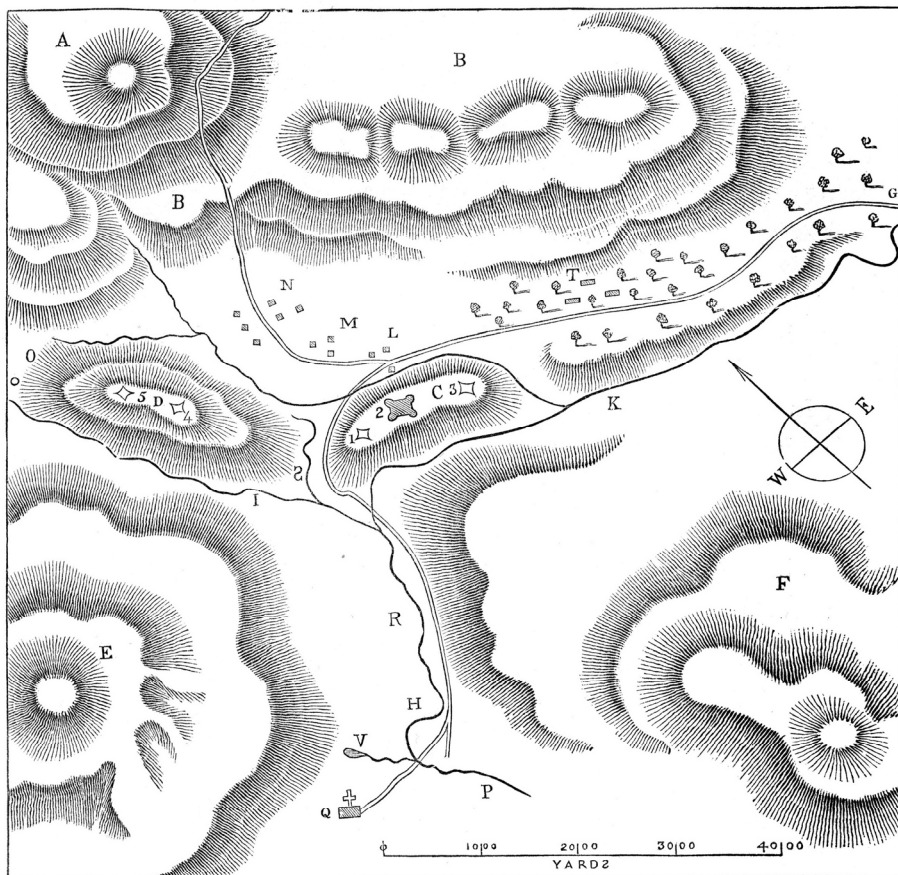
Πέρασα το ποτάμι από ένα βαθύ πόρο, στο σημείο που κάνει αυτήν την απότομη καμπή προς το βορρά, και ανέβηκα το βουνό από την ανατολική πλευρά τού στενού ή μάλλον της αβύσσου, στην οποία εισβάλλει το ποτάμι. Το στενό είναι τόσο πολύ περιορισμένο από τα βράχια –που υψώνονται και απ’ τις δύο μεριές, σε ύψος μερικών εκατοντάδων ποδών πάνω από το ρέμα– ώστε είναι αδιάβατο παρά μόνο από τις ψηλότερες προεξοχές της άνω άκρης του βουνού. Η ανάβαση ήταν εξαιρετικά δύσκολη και αρκετά επικίνδυνη. Προχωρώντας στην άκρη του γκρεμού, κάτω από την κορυφή του βουνού και πάνω στις στενές και διακοπτόμενες προεξοχές των βράχων, έφτασα σ’ ένα σημείο όπου το εσωτερικό αυτής της βαθιάς αβύσσου φάνηκε ξαφνικά μπροστά μου. Σχεδόν κατακόρυφοι, τεράστιοι γκρεμοί κατεύθυναν το μάτι να δει προς τα κάτω, στη σκοτεινή γραμμή που σχηματίζει ο ποταμός, κυλώντας στο βάθος. Δεν έχω δει ποτέ άλλο τοπίο που να το ξεπερνάει σε μεγαλείο, αν βέβαια μεγαλείο είναι η λέξη που εκφράζει την ιδιαιτερότητα του

¹³² Aelianus Claudius, *De natura animalium*, 3.2.

¹³³ Αυτό το μικρό ρέμα, που ξεκινά από το χωριό Βρυσούλα και τους απέναντι από αυτή λόφους, στο βόρειο άκρο της κοιλάδας της *Λακκοπούλας*, σημειώνεται στο χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού ως *Ρέμα Σκόζα*, το οποίο μετά από τρία περίπου χιλιόμετρα ενώνεται με τον ποταμό Αχέροντα, πριν αυτός μπει στις *Πύλες του Αδη*.

¹³⁴ Στο αγγλικό κείμενο *Sestron or Sestroni*.

¹³⁵ Στο αγγλικό κείμενο *Valdunesi*. Η οροσειρά φέρει πλέον την ονομασία *Θεσπρωτικά όρη*.

A. Mount Vutzi.	H. The River Acheron.	O. Tzingari.	1. Hill of Thunderbolts.
B. Mount Bagoritza.	I. The River Tzingariotiko.	P. The R. Frai or Fanaritiko.	2. Castle of Kiafa.
C. Mount Biva or Τρυπα.	K. The River Lakkiotiko (con-
tinuation of the Acheron).	Q. The Church of Glyky.	3. Fort Triapa or Bira.
D. Mount Kugni.	L. Kiafa.	R. Klisura.	4. Kukia.
E. Mount of Zavrukho.	M. Simonva.	S. The River Paraskevi.	5. A Dhonato.
F. Mount of Tzikurates.	N. Suli.	T. Avorika.	
G. Road to Luro.		V. The Great Source.	

ΕΙΚΟΝΑ 23: Χάρτης του Σουλίου από το βιβλίο του Ch. Wordsworth. Χαρακτικό του Edmund Evans, τον 1839, από σχέδιο του F. Blunt. Τα γράμματα D και Q, που περιλαμβάνονται στο υπόμνημα, προστέθηκαν στον χάρτη από τον γράφοντα και διορθώθηκε η θέση του γράμματος G, με τη βοήθεια του χάρτη του W.M. Leake, τον οποίο άλλωστε ο Wordsworth χρησιμοποιεί ως πηγή (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 442)

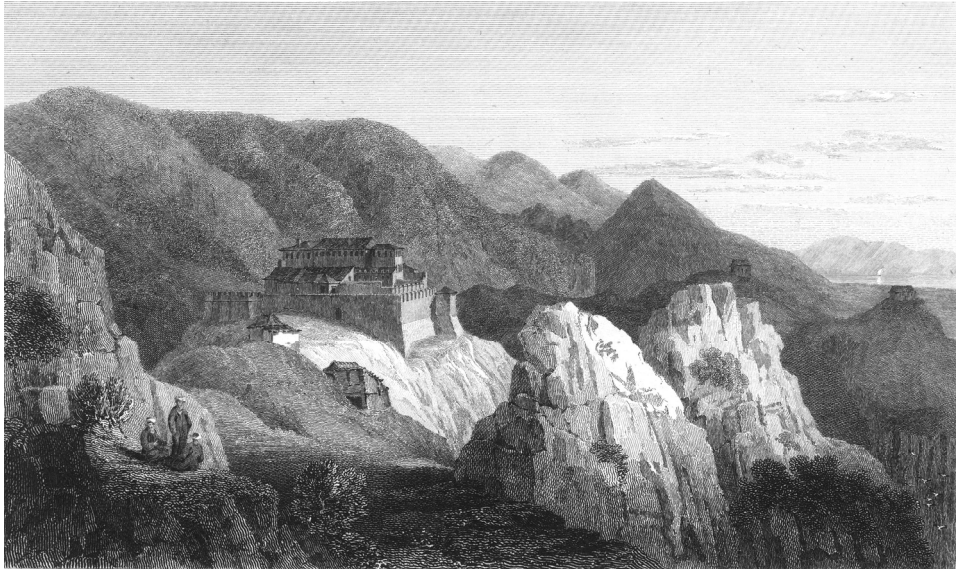
τοπίου.¹³⁶ Η μεγάλη του έκταση δεν είναι το μόνο χαρακτηριστικό του τοπίου, αλλά επίσης το απότομο και απόκρημνο όλης της όψης του, καθώς και ένα βάθος ανατριχιαστικό και σκοτεινό· χαρακτηριστικά που δεν μπορούν εύκολα να βρεθούν ομοιά τους. Με μια ματιά μπορείς να ιχνηλατήσεις την πορεία του ποταμού για έξι-επτά μίλια, ανάμεσα από βουνά, μερικά εκ των οποίων έχουν ύψος μεγαλύτερο από 3.000 πόδια, ενώ οι απόκρημνες πλαγιές τους υψώνονται ακόμη κι από την όχθη του ποταμού. Οι προεξέχοντες βράχοι και γκρεμοί καλύπτονται από μικρές δρύες και θάμνους. Πιο ψηλά, που [οι γκρεμοί] γίνονται λιγότερο κατακόρυφοι, διατηρούν την ίδια σκοτεινή όψη από τους σκούρους θαμνώνες και τις σειρές πεύκων που προβάλλουν κατά διαστήματα ανάμεσα στους βράχους.

Όταν πρωτοκοίταξα κάτω προς αυτήν τη μεγάλη άβυσσο, μου δημιουργήθηκε η εντύπωση πως αυτός ο ποταμός πρέπει σίγουρα να είναι ο πραγματικός Αχέρων των αρχαίων κι ας κρατούσα το κείμενο του γεωγράφου Μελετίου, ο οποίος μαζί με άλλους συγγραφείς δίδει αυτό το όνομα στο σύγχρονο Καλαμά, ένα ποτάμι λίγο βορειότερα. Αυτή η πρώτη μου εντύπωση επιβεβαιώνεται αποφασιστικά από τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων, των οποίων οι περιγραφές είναι τόσο σαφείς, ώστε είναι κάπως παράδοξο που παρανοήθηκαν. Οι περιγραφές αυτές σχετίζονται κυρίως με το στόμιο του ποταμού και την Αχερουσία λίμνη, που βρίσκεται κοντά στις εκβολές του στη θάλασσα. [...] Δεν θα χρειαζόταν να παραθέσουμε όλα τα αποσπάσματα [των αρχαίων συγγραφέων] που αναφέρονται σε αυτό το γεωγραφικό σημείο. Ένα απόσπασμα του Θουκυδίδη, γνωρίζοντας την ακρίβεια αυτού του συγγραφέα, θα ήταν από μόνο του αρκετό. Στο σημείο που περιγράφει το ταξίδι του αθηναϊκού στόλου από τη Λευκάδα προς την Κέρκυρα, υποδεικνύει ξεκάθαρα τη θέση των εκβολών του Αχέροντα, της Αχερουσίας λίμνης, μέσα από την οποία ρέει ο Αχέρων όταν πλησιάζει στη θάλασσα, το Χειμέριον ακρωτήριο και το στόμιο του Θύαμη, του σημερινού Καλαμά, κάπως βορειότερα. Διάφορα κείμενα του Ηρόδοτου, Στράβωνα, Πτολεμαίου και άλλων συγγραφέων συμφωνούν απόλυτα στο θέμα αυτό.*

¹³⁶ Στα απομνημονεύματά του, ο Holland θυμάται αυτήν την επίσκεψη στο Σούλι, παρόλο ότι είχαν παρέλθει σχεδόν 60 χρόνια, και αναφέρει ότι ήταν από τις πιο συναρπαστικές διαδρομές που είχε κάνει στη ζωή του, βλ. HOLLAND 1872, 74-75.

* Θουκυδίδης, *Ιστοριών* 1.46.3-5.

** Ο Ηρόδοτος αναφέρει περισσότερες από μία φορές πως ο Αχέρων ρέει στη Θεσπρωτία, περιγραφή που δεν ταιριάζει απόλυτα στο σημερινό Καλαμά, βλ. Ηρόδοτος, *Ιστορία* 1.92.η.8 και 8.47. Ο Στράβων, ακολουθώντας την ακτογραμμή προς νότο, περιγράφει, μετά τα μικρά νησάκια στα Σύβοτα και το Χειμέριον ακρωτήριο, τον Γλυκύ λιμένα *εις δν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων, ποταμός ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης, καὶ δεχόμενος πλείους ποταμούς, ὥστε καὶ γλυκαίνειν τὸν κόλπον*, βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.5. Ο Γλυκὺς λιμὴν, που αναφέρεται ἐδῶ, διατηρεῖ τὸ ὄνομά του μέχρι σήμερα. Η απαρίθμηση των τοποθεσιῶν αὐτῆς τῆς ακτῆς ἀπὸ τον Πτολεμαῖο ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στην ἴδια τοποθεσία του Αχέροντα,

ΕΙΚΟΝΑ 24: Το σεράι του Αλή πασά στο κάστρο της Κιάφας.
Χαρακτικό του G. Cooke, τον 1815,
από σχέδιο του Henry Holland
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 377)

✻ ✻

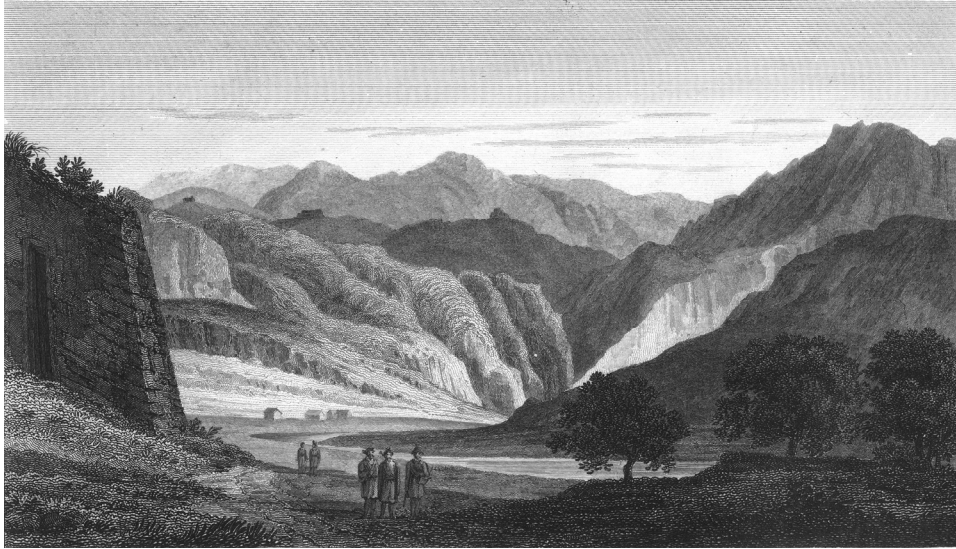
*Από το Σούλι μέχρι τη Βόρεια Ήπειρο, 04 έως 25.03.1813*¹³⁷

Ο Holland συνέχισε προς το Σούλι και όταν πλέον έβλεπαν το κάστρο και το σεράι (Εικ. 24), ο Ταχέρ αγάς προπορεύτηκε για να ανακοινώσει την άφιξή τους. Τέσσερις κανονιοβολισμοί και ομοβροντία μικρών όπλων σήμαναν την άφιξή τους στο κάστρο. Ο διοικητής των κάστρων, Μουχτάρ αγάς,¹³⁸ τους

βλ. Κλάυδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφική υφήγησις* 3.13.3, και ο Ευστάθιος στα σχόλια του δέκατου βιβλίου της Οδύσσειας, αποδεικνύει πως ο ποταμός του Σουλίου είναι ο διάσημος αυτός ποταμός, που χύνεται στη θάλασσα στον Γλυκύ λιμένα, βλ. Ευστάθιος ο Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί Οδύσσειας* 1.392.

¹³⁷ Η επόμενη παράγραφος αποτελεί περίληψη, και όχι ακριβή μετάφραση, των κειμένων του Holland που αφορούν στο ταξίδι του από το Σούλι μέχρι τη Βόρειο Ήπειρο και την επιστροφή του στα Γιάννενα.

¹³⁸ Δεν πρέπει να τον συγχέουμε με τον γιο του Αλή πασά, Μουχτάρ. Ο Μουχτάρ αγάς ήταν

ΕΙΚΟΝΑ 25: Τα όρη του Σουλίου από την Άγια Γλυκή.
Χαρακτικό του John Le Keux, τον 1815,
από σχέδιο του Henry Holland
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 376)

υποδέχθηκε στην αρχή της μεγάλης σκάλας του κάστρου. Ο γιος του, Ταχήρ αγάς, που συνόδευε τον Holland στο ταξίδι του από την Πρέβεζα, είχε ήδη δώσει στον Μουχτάρ ένα γράμμα του Αλή πασά με το οποίο του ζητούσε να φιλοξενήσει το γιατρό για όσο χρόνο θελήσει να μείνει στο Σούλι. Ο Holland μας πληροφορεί ότι ο Μουχτάρ ήταν ένας όμορφος, ευγενικός άντρας, περίπου στα 55 του, κατάγονταν από την περιοχή του Τεπελενίου, υπηρετούσε και πολέμαγε χρόνια για τον Αλή πασά και ήταν ο πρώτος που τραυματίστηκε στη μάχη της Νικόπολης του 1798, στην οποία είχε γενναία πολεμήσει. Από τον τραυματισμό του αυτόν είχε μείνει κουτσός. Ο περιηγητής αναφέρεται επίσης στην αρχιτεκτονική του κάστρου και των κτιρίων του¹³⁹ και την

διοικητής των κάστρων του Σουλίου από την εποχή που το Σούλι έπεσε στα χέρια του Αλή, το 1803.

¹³⁹ Αρχιτέκτονας του κάστρου του Σουλίου ήταν ο αρχιμηχανικός του Αλή πασά, Πέτρος από την Κορυτσά, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 77-79. Ο Πέτρος ήταν ο μηχανικός που επισκεύασε ριζικά το κάστρο της Πρέβεζας Ίτς καλέ, το οποίο σήμερα ονομάζουμε του Αγίου Αντρέα. Είχε επίσης κτίσει άλλα δύο κάστρα στην πόλη, το Γενή καλέ και Ούτς καλέ, τα οποία ονομάζουμε σήμερα του Αγίου Γεωργίου και του Παντοκράτορα αντίστοιχα. Για τον αρχιτέκτονα Πέτρο βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1998.

ΕΙΚΟΝΑ 26: Το κάστρο της Κιάφας στο Σούλι
(Αεροφωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, 1998)

ιστορία των Σουλιωτών.¹⁴⁰ Έμεινε στο Σούλι δύο μέρες, μέχρι την 4^η Μαρτίου 1813, όταν ξεκίνησε για τα Γιάννενα. Παρέμεινε για λίγες ώρες στην Αγία-Γλυκή, όπως ονομάζει τη Γλυκή, και από εκεί έφτασε σε πέντε ώρες στην Παραμυθιά. Την επομένη διανυκτέρευσαν στο χωριό Σούβλιαση¹⁴¹ στη αριστερή όχθη του Καλαμά. Στις 6 Μαρτίου 1813 επισκέφθηκαν τα ερείπια της Παλαιο-Βενετίας, τα οποία ο Holland υποψιάστηκε ότι είναι της αρχαίας Γιτάνης¹⁴² και επέστρεψε στην Παραμυθιά.¹⁴³ Νωρίς το πρωί της 7^{ης} Μαρτίου

¹⁴⁰ Βλ. HOLLAND 1815, 448-452.

¹⁴¹ Στο αγγλικό κείμενο *Soulias*. Πρόκειται για το σημερινό χωριό Άγιος Βλάσιος, το οποίο οι παλαιότεροι ονόμαζαν, *Shoubliá* (όπου *Sh*, ένα βαθύ ηπειρώτικο *σ*). Με την προσθήκη, στο τέλος, ενός *η* έγινε *Shoubliásh* (όπου *Sh*, ένα βαθύ ηπειρώτικο *σ*). Το τοπωνύμιο προέρχεται από την τουρκική λέξη *Shou* που σημαίνει *άγιος* και την παραφθορά του Βλάσσης.

¹⁴² Πράγματι, η άποψη των αρχαιολόγων σήμερα είναι ότι τα ερείπια της Γκούμανης, όπως ονομάζεται επίσης η θέση, είναι τα αρχαία Γιτάνη.

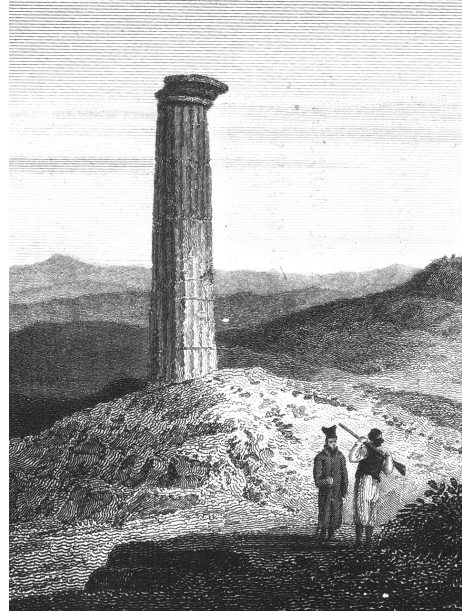
¹⁴³ Στο αυτοβιογραφικό του κείμενο ο Holland αναφέρει ότι ενώ βρίσκονταν στην Παραμυθιά προσπάθησε να εντοπίσει, χωρίς αποτέλεσμα, τη θέση του Μαντείου της Δωδώνης, η ακριβής θέση του οποίου δεν ήταν γνωστή την εποχή εκείνη. «Αλλά για το σκοπό αυτό», αναφέρει, «χρειάζεται κανείς να παραμείνει στην περιοχή για κάποιο χρόνο, κάτι που δεν είχα τη δυνατότητα να κάνω», βλ. HOLLAND 1872, 217. Όταν επέστρεψε στην πατρίδα του και

άφησε την Παραμυθιά και έφτασε για το βράδυ στους Δραμεσούς με το θερμόμετρο να δείχνει $-2,5^{\circ}$ Κελσίου. Την επομένη η παγωνιά ήταν αρκετή και αφού επισκέφθηκε τα πιο ενδιαφέροντα, κατά τη γνώμη του, αρχαία ερείπια της Ηλείου [αυτά της Δωδώνης, που τότε δεν είχε ταυτιστεί με την πόλη αυτή] και ένα ελληνικό θέατρο που κατά τον υπολογισμό του χωρούσε περί τους 12.000 θεατές, αναχώρησε για τα Γιάννενα. Μας πληροφορεί ότι ο χειμώνας που πέρασε ήταν πολύ βαρύς για την περιοχή και ότι στα τέλη Ιανουαρίου του 1813 η λίμνη των Ιωαννίνων είχε παώσει τόσο πολύ, που για δέκα μέρες οι κάτοικοι περπατούσαν πάνω στην παγωμένη επιφάνειά της. Έφτασε στα Γιάννενα στις 8 Μαρτίου και βρήκε τον Αλή πασά να έχει ήδη επιστρέψει από την Πρέβεζα πριν δύο μέρες. Αυτή τη φορά θα φιλοξενηθεί στο αρχοντικό του Γιαννιώτη εμπόρου Δημήτρη Αθανασίου.¹⁴⁴ Με εξαίρεση το αρχοντικό του Λογοθέτη της Λειβαδιάς, το σπίτι του Αθανασίου ήταν το καλύτερο που είδε στην Ελλάδα. Είχε μόλις αρχίσει η μεγάλη Σαρακοστή και η νηστεία ήταν αυστηρή για τους Χριστιανούς. Για τον ταξιδιώτη όμως στρώθηκε διαφορετικό τραπέζι. Συνάντησε αρκετούς από τους γιατρούς που είχε γνωρίσει κατά την προηγούμενη επίσκεψή του στα Γιάννενα, καθώς και τον Κωλέττη, το γιατρό του Μουχτάρ πασά, γιου του Αλή. Συζήτησε με τον Μουχτάρ πασά στο σεράι του στα Γιάννενα και μεταξύ των άλλων ο Μουχτάρ του είπε για τη μάχη με τους Γάλλους στη Νικόπολη και για τον τραυματισμό του κατά τους πολέμους εναντίον των Σουλιωτών. Συνάντησε και πάλι το βεζίρη και μεταξύ των θεμάτων που συζήτησαν ήταν τα δηλητήρια και η χρήση τους. Ο πασάς σκόπιμα, αλλά προσεκτικά, ξεκίνησε αυτήν τη συζήτηση, η οποία κατέληξε με την ερώτηση στον Holland εάν γνώριζε κάποιο δηλητήριο που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο στόμιο ενός τσιμπουκιού, ή να προστεθεί στον καφέ, χωρίς να γίνει αντιληπτό, αλλά να σκοτώνει αργά και ήσυχα, χωρίς να αφήνει κάποιο σημείο ή ένδειξη. Η απάντηση του ετοιμόλογου Άγγλου ήταν ότι ως γιατρός είχε σπουδάσει πώς να σώζει ζωές

μελέτησε καλύτερα τους αρχαίους συγγραφείς συμπέρανε ότι έψαχνε για τα ερείπια της αρχαίας Δωδώνης δυτικότερα από ότι θα έπρεπε, βλ. HOLLAND 1872, 48-49. Είχε, πράγματι, δίκιο. Ο Holland είχε ιδιαίτερο λόγο να εντοπίσει τη θέση του Μαντείου, που θεωρούσε ότι βρίσκεται κοντά στην Παραμυθιά, καθώς πριν επισκεφθεί την Ελλάδα είχε γνωρίσει τον πολυδιαβασμένο Richard Payne Knight (1750-1824), ο οποίος είχε μία από τις καλύτερες συλλογές μπουρτζιζιών γλυπτών και αγαλματιδίων στην Αγγλία. Από τα πιο όμορφα γλυπτά της συλλογής του Knight ήταν ένα του Απόλλωνα και δύο του Δία, τα οποία υποστήριζε ότι προέρχονται από την περιοχή της Παραμυθιάς, μιας σχεδόν άγνωστης στους ταξιδιώτες πόλης της Ηλείου. Ο Knight τον παρακάλεσε, εάν τυχόν επισκέπτονταν την περιοχή, να διερευνήσει, εκ μέρους του, επίμονα για την πιθανή ύπαρξη και άλλων θησαυρών παρόμοιας τέχνης. Τα μπουρτζιζινα και μαρμάρινα γλυπτά, νομίσματα, σφραγιδόλιθοι και σχέδια που είχε συλλέξει ο Knight, περιήλθαν, μετά το θάνατό του, στο Βρετανικό Μουσείο.

¹⁴⁴ *Demetrius Athanasius* κατά τον Holland, βλ. HOLLAND 1815, 469.

και όχι πώς να τις καταστρέφει.¹⁴⁵ Στις 12 Μαρτίου 1813 ο Holland ξεκίνησε την περιήγησή του στη Βόρεια Ήπειρο, ακολουθώντας το δρομολόγιο του λόρδου Βύρωνα όταν αυτός και ο Hobhouse περιηγήθηκαν την περιοχή το 1809.¹⁴⁶ Επισκέφθηκαν τη Ζίτσα, το Δελβινάκι, το Λιμπόχοβο και το Αργυρόκαστρο.¹⁴⁷ Στις 15 Μαρτίου επισκέφθηκε, με υπόδειξη του βεζίρη, το Γαρδίκι, του οποίου το οχυρό εκπορθήθηκε, ένα χρόνο πριν, με τη βοήθεια του Θανάση Βάγια και στις 15 Μαρτίου 1812 έγινε η περιφημη σφαγή των, κατά τον Holland, 800 περίπου Γαρδικιωτών στο χάνι Βαλιαρέ, λίγα μίλια βορειοανατολικά του Αργυροκάστρου. Δεν μπορεί να ξεχάσει τα σχεδόν 100 ψηλά πετρόκτιστα σπίτια και την πόλη εντελώς έρημη. Νεκρική σιωπή. Ερημιά. Ούτε ψυχή. Πόρτες και παράθυρα ολάνοιχτα, αλλά χωρίς νοικοκυραίους. Αναφέρει ότι μερικοί Γαρδικιώτες που επέζησαν ζουν στην Πρέβεζα και άλλοι στη Βόνιτσα. Ταξίδεψε στην πατρίδα του Αλή πασά, Τεπελένι, και έφτασε μέχρι τα ερείπια της αρχαίας Απολλωνίας στις 19 και 20 Μαρτίου (Εικ. 27), όπου κατάλαβε ότι είχε χάσει τα έγγραφά του. Επισκέφθηκε επίσης την Αυλώνα και ανέβηκε τα Ακροκεραύνεια όρη, μέρη που μόνο ο Leake είχε περιηγηθεί πριν από αυτόν, το 1805. Στις 21 Μαρτίου αφού προμηθεύθηκε νέα άλογα από την Αυλώνα ξεκίνησε για την τρίτη επίσκεψή του στα Γιάννενα, όπου έφτασε το βράδυ της 25^{ης} Μαρτίου 1813. Παρέμεινε με την ελπίδα της ανεύρεσης των εγγράφων που είχε χάσει, αλλά στις 7 Απριλίου 1813 το βράδυ, αποχαιρέτησε τον Αλή, ο οποίος σηκώθηκε και τον φίλησε εγκάρδια στα δυο του μάγουλα. Το επόμενο πρωί έφυγε για Σαλαώρα με μία άμαξα του βεζίρη, όπου

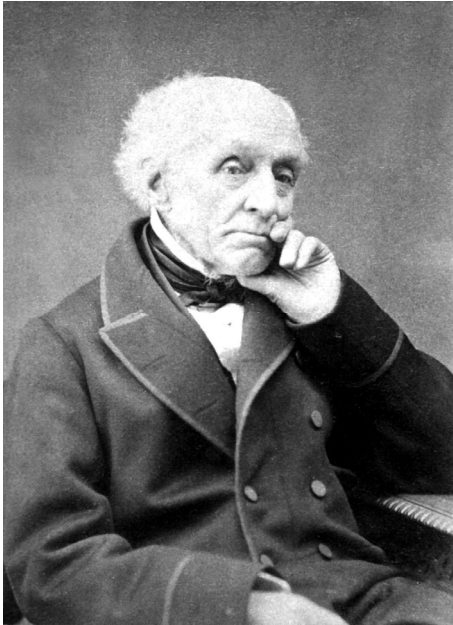

ΕΙΚΟΝΑ 27: Δωρικός κίονας στην Απολλωνία. Λεπτομέρεια χαρακτηριστικού του John Le Keux, του 1815, από σχέδιο του Henry Holland (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 381)

¹⁴⁵ Βλ. HOLLAND 1872, 101-102.

¹⁴⁶ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 66-69.

¹⁴⁷ Τα σχετικά με τη Ζίτσα κείμενα του Holland έχουν επιμελώς μεταφραστεί από τον Ζιτσαίο εκπαιδευτικό Θόδωρο Κοσμά, βλ. ΚΟΣΜΑΣ 1998, 51-53.

ΕΙΚΟΝΑ 28: *O Henry Holland*
σε ηλικία 80 περίπου χρονών
(Φωτογραφία του 1868 περίπου)

έφτασε στις 9 Απριλίου και από εκεί, πιθανόν την επομένη, με βάρκα μέχρι την Πρέβεζα. Από την Πρέβεζα πέρασε απέναντι στη Λευκάδα, όπου ήταν τυχερός και βρήκε αμέσως ένα καράβι που πήγαινε στη Ζάκυνθο, μέσω Ιθάκης, την οποία ήθελε να επισκεφθεί για δεύτερη φορά.

Δύο κλοπές στην Ήπειρο

Στη διάρκεια των 60 χρόνων που ο Holland πραγματοποίησε τα ετήσια ταξίδια του, σε τόσες διαφορετικές μεταξύ τους χώρες, θεωρούσε ότι στάθηκε πολύ τυχερός που είχε πέσει θύμα κλοπής μόνο τρεις φορές. Οι δύο από αυτές ήταν στη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ήπειρο. Μεταφέρω τις αναμνήσεις του από τα γεγονότα, όπως τα κατέγραψε, ένα χρόνο πριν το θάνατό του, στα απομνημονεύματά του.

«Όταν ταξίδευα στην Αλβανία¹⁴⁸ μου έκλεψαν τη μεγάλη τσάντα ταξιδιού μου, που περιείχε τα ημερολόγιά μου, χειρόγραφους χάρτες και σχεδιαγράμματα καθώς και σκίτσα που είχα σχεδιάσει στη διάρκεια του ταξιδιού. Λίγες βδομάδες αργότερα μου έκλεψαν ένα πολύτιμο χρυσό ρολόι και ένα δαχτυλίδι που μου είχε εμπιστευθεί ο πρόξενος της Αγγλίας στα Γιάννενα κ. Φορέστι για να τα παραδώσω στην οικογένειά του στη Ζάκυνθο.

Στην πρώτη περίπτωση ο κλέφτης ήταν ο ηγεμόνας της χώρας, ο βεζίρης Αλή πασάς. Στη δεύτερη ήταν ένας Επτανήσιος Έλληνας που ταξίδευε μαζί μου ως υπηρέτης μου.

Κατά μία περιέργη σύμπτωση, το ιστορικό αυτών των δύο κλοπών μου έγινε για πρώτη φορά γνωστό 48 χρόνια αργότερα, σε ένα από τα φθινοπωρινά μου ταξίδια. Κατεβαίνοντας, το 1861, τον Κάτω Δούναβη προς τη Μαύρη Θάλασσα, γνώρισα στο ατμόπλοιο ένα γηραλέο Ζακυνθινό ευγενή, φίλο της οικογένειας Φορέστι. Θέλοντας να μου αποδείξει την οικειότητά του με την

¹⁴⁸ Για τον ορισμό της Αλβανίας την εποχή του Αλή πασά, βλ. Παράρτημα Α΄.

οικογένεια Φορέστι, έβγαλε από την τσέπη του ένα χρυσό κουρδιστό ρολόι, που του είχε αφήσει κληρονομιά ο κ. Φορέστι, ο φίλος μου από τα Γιάννενα. Τον εξέπληξα όταν του είπα ότι γνώριζα καλά το συγκεκριμένο ρολόι, καθώς, πριν μισό σχεδόν αιώνα, μου το είχαν εμπιστευθεί στα Γιάννενα με σκοπό να το παραδώσω στη Ζάκυνθο και μου το είχαν, τότε, κλέψει. Η δήλωσή μου αυτή, αν και τον αιφνιδίασε κατ' αρχάς, σύντομα επιβεβαιώθηκε από την ανάμνηση μιας ιστορίας που είχε ακούσει, σχετικά με τον πραγματικό κλέφτη και την ανεύρεση του ρολογιού μετά τη σύλληψη του ενόχου για άλλο, επακόλουθο αδίκημα.

Όταν, μερικές εβδομάδες αργότερα, βρισκόμουν στην Αθήνα με το φίλο μου, τον πρωθυερά του Westminster, συνάντησα αρκετές φορές το στρατηγό Church, ένα πολύ γνωστό πρόσωπο στα χρονικά της Ελληνικής Επανάστασης.¹⁴⁹ Ο στρατηγός μου ανέφερε ότι όταν ταξίδευε στη Βόρεια Αλβανία, πριν μερικά χρόνια, και διέσχιζε τον ποταμό Αώο κοντά στη Λούντρα,¹⁵⁰ ένας Αλβανός που ήταν μαζί του τού επεσήμανε ότι σε εκείνο το σημείο, πριν κάμποσα χρόνια, είχαν κλέψει μια μεγάλη ταξιδιωτική τσάντα από ένα νεαρό Άγγλο και παραδέχτηκε ότι ήταν και ο ίδιος μπλεγμένος στην πράξη αυτήν, καθώς τους είχε δοθεί ρητή διαταγή από τον Αλή πασά.

Είναι αλήθεια ότι για το γεγονός αυτό με είχαν πλήρως διαβεβαιώσει πριν ακόμη αναχωρήσω από την Αλβανία. Με είχε κατόπιν διαβεβαιώσει και ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα, κ. Πουκεβίλ. Διαπίστωσα ότι το κίνητρο αυτής της πράξης [του Αλή πασά], ήταν η πεποίθησή του ότι, επειδή εξερευνούσα ερείπια αρχαίων Ηπειρωτικών πόλεων, γνώριζα τη θέση κρυμμένων θησαυρών, ή αρχαίων γλυπτών που άξιζαν αρκετά χρήματα, και ότι τα σχέδια και έγγραφά μου σχετιζόνταν με αυτές τις ανακαλύψεις. Το ακόλουθο αξιοπερίεργο περιστατικό που θα διηγηθώ, νομίζω ότι έδωσε την αφορμή για ή διόγκωσε την υποψία [του Αλή πασά].

Συνέβη όταν επέστρεψα στην Πρέβεζα από την Άγια Μαύρα και βρήκα τον Αλή πασά στην πόλη, με την ακολουθία του και μεγάλο σώμα στρατιω-

¹⁴⁹ Ο Richard Church (Ρίτσαρντ Τσέρτς) ήταν αξιωματικός του Βρετανικού στρατού. Γεννήθηκε το 1784. Το 1809 συμμετείχε στην αποστολή για την κατάληψη των Ιονίων Νήσων από τους Βρετανούς και δημιούργησε εκεί ένα ελληνικό σύνταγμα που πληρώνονταν από τους Άγγλους. Πολλά μέλη αυτού του συντάγματος έγιναν αργότερα ηγετικές μορφές των Ελλήνων στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Ο Richard Church διοικούσε αυτό το σύνταγμα κατά την κατάληψη της Λευκάδας από τους Άγγλους. Στη διάρκεια αυτών των επιχειρήσεων το αριστερό του χέρι αχρηστεύτηκε από μια σφαίρα. Το 1817 υπηρέτησε ως αντιστράτηγος το βασιλιά Φερδινάνδο της Νάπολης. Το 1821 ο βασιλιάς Γεώργιος Δ΄ της Αγγλίας του απένειμε ιπποτικό τίτλο και έτσι έγινε Sir Richard Church. Στις 15 Απριλίου του 1827 ορκίστηκε αρχιστράτηγος του Ελληνικού στρατού. Έζησε στην Ελλάδα την υπόλοιπη του ζωή μέχρι που πέθανε την 30^η Μαρτίου 1873.

¹⁵⁰ Πρόκειται για ένα πέρασμα του ποταμού Αώου, σχεδόν δίπλα στην πόλη της Πρεμετής της Βορείου Ηπείρου.

τών.¹⁵¹ Μου ζήτησε να τον συνοδεύσω στα ερείπια της Νικόπολης, που βρίσκονταν κοντά στην Πρέβεζα, όπου και πήγαμε συνοδευόμενοι από μερικές εκατοντάδες Αλβανών στρατιωτών του ασκεριού του. Ενώ ο ίδιος κάθονταν σε μαξιλάρια, κάτω από μία αψίδα ανάμεσα στα ερείπια, μου ζήτησε να του υποδείξω κάποιο σημείο, όπου πίστευα, θα βρίσκονταν κρυμμένος θησαυρός. Σχεδόν στην τύχη –όπως μάλιστα του είπα– και χωρίς σκέψη για το αποτέλεσμα των λεγομένων μου, υπέδειξα ένα σημείο κοντά στα ερείπια των αρχαίων λουτρών της Νικόπολης.¹⁵² Η ανασκαφή άρχισε αμέσως και απέδωσε, λίγες μέρες αργότερα, ένα πήλινο αγγείο που περιείχε περί τα διακόσια με τριακόσια φθαρμένα αργυρά νομίσματα, κυρίως του αυτοκράτορα Γορδιανού,¹⁵³ χωρίς καμία εντελώς αξία, γεγονός όμως το οποίο διερμηνεύτηκε από τον Αλή πασά ως απόδειξη ότι έχω κάποια ικανότητα για παρόμοιες ανακαλύψεις σε άλλα μέρη. Ο πασάς μου έδωσε μερικά από εκείνα τα νομίσματα, τα οποία ακόμη υπάρχουν στην κατοχή μου».¹⁵⁴

Η κλοπή της μεγάλης ταξιδιωτικής τσάντας του Holland, στα μέσα Μαρτίου 1813 κοντά στη Λούντρα της Πρεμετής, τον υποχρέωσε να μη συνεχίσει την εξερεύνησή του σε πιο απρόσιτα μέρη της Βόρειας Ηπείρου –της αρχαίας Ιλλυρίας– και τον ανάγκασε να επιστρέψει γρήγορα στην πρωτεύουσα τού κατ' όνομα προστάτη του, αλλά στην πραγματικότητα ληστή του.

Παράρτημα Α' – Αλβανία

Τα περιηγητικά κείμενα της εποχής του Αλή πασά, αναφέρονται στην επικράτειά του με το όνομα *Αλβανία*. Η περιοχή που σήμερα περιλαμβάνει την Ήπειρο, την Αλβανία, την Ακαρνανία και τμήμα της δυτικής Μακεδονίας ήταν τότε γνωστή ως Αλβανία. Έτσι, πολλές φορές θα δούμε να ονομάζονται περιοχές που σήμερα είναι στην Ήπειρο, ως αλβανικές. Το γεγονός δεν πρέπει να μας ξενίσει. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν τα εθνικά κράτη, όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Έτσι, οι κάτοικοι στην περιοχή που ονομάζεται *Αλβανία* δεν είναι απαραίτητα όλοι Αλβανοί. Αλβανούς θεωρούσαν όσους μι-

¹⁵¹ Για την περιγραφή από το περιηγητικό κείμενο του Holland, βλέπε παραπάνω στο κείμενο με επικεφαλίδα *Σύντομη επίσκεψη στη Νικόπολη*, 26.02.1813, στις σελίδες 193-194.

¹⁵² Ο Holland θεωρούσε ότι τα Νυμφαία της Νικόπολης, στη μεγάλη δυτική ρωμαϊκή πύλη, ήταν τα Λουτρά της πόλης. Βλ. σχετικά και την υποσημ. 69.

¹⁵³ Ο Holland δεν σημειώνει σε ποιόν από τους τρεις Ρωμαίους αυτοκράτορες με το ίδιο όνομα αναφέρεται. Πρόκειται για τον Γορδιανό τον Γ' (238-244 μ.Χ.), καθώς μόνον νομίσματα της βασιλείας του έχουν ανεβρεθεί στη Νικόπολη, βλ. ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ 1975, 37 και 139-143.

¹⁵⁴ Βλ. HOLLAND 1872, 59-61.

λούσαν την Αλβανική γλώσσα, τα Αρβανίτικα, και ήταν Μωαμεθανοί. Οι περιηγητές αναφέρονται συχνά σε Έλληνες κατοίκους της Αλβανίας και εννοούν όσους μιλούν, ως μητρική γλώσσα, την Ελληνική και είναι Χριστιανοί. Παρόμοια αναφέρονται σε Τούρκους για όσους μιλούν την Τουρκική και είναι Μωαμεθανοί. Η θρησκεία και η γλώσσα ήταν τα χαρακτηριστικά που ταύτιζαν μία ομάδα κατοίκων, όχι απλά το γεγονός ότι ζούσαν μέσα στα όρια της συγκεκριμένης χώρας ή επαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο Holland κάνει μια σύντομη αναφορά στο τι είναι η Αλβανία, ποια είναι η ιστορία της και ποιοι οι κάτοικοί της.¹⁵⁵ Μια εκτεταμένη αναφορά στο θέμα αυτό κάνει ο Άγγλος θεολόγος φιλέλληνας Τόμας Χιούζ στο βιβλίο της περιήγησής του στην περιοχή.¹⁵⁶ Μεταφέρω εδώ μερικά σημεία από τις απόψεις του Thomas S. Hughes.

«... Είναι εξαιρετικά δύσκολο να οριοθετήσεις τη χώρα που, το 1814, ονομάζεται Αλβανία. [...] Γενικά η χώρα με το όνομα αυτό συνορεύει, το 1814, στα βόρεια με τη Βοσνία, στα ανατολικά με τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, στα νότια με την Ακαρνανία και τον Αμβρακικό κόλπο και στα δυτικά με το Ιόνιο πέλαγος και την Αδριατική θάλασσα. Οι Αλβανοί αναμφισβήτητα δεν αποτελούν τον κύριο πληθυσμό εντός αυτών των ορίων. Στην περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα αρκετές φυλές Σέρβων, Βουλγάρων, Βλάχων, Οσμανλήδων και Ρωμιών, όπως λέγονται οι Νεοέλληνες. Έτσι, στην ίδια πόλη είναι σύνηθες να ακούς να μιλιούνται η Τουρκική, Ρωμείκη, Βουλγαρική, Βλάχικη και Αλβανική γλώσσα και μερικές φορές μια διάλεκτος που είναι ένα μείγμα όλων αυτών των γλωσσών. Η Αλβανία συνήθως διαιρείται στην Άνω και Κάτω Αλβανία, αν και τα όρια των δύο αυτών διαιρέσεων είναι πολύ ασαφή. Θα μπορούσαμε αρκετά ορθά να τις ονομάσουμε Ιλλυρική Αλβανία και Ηπειρωτική Αλβανία. Η ιστορία είναι αρκετά σιωπηλή, όσον αφορά στην προέλευση αυτού του λαού, που παραμένει για τόσους αιώνες σαν σε χειμέρια νάρκη, *occulto velut arbor aëro*, στη διάρκεια των βαρβαρικών επιδρομών από τις οποίες αρκετές φορές πλήχθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το μόνο που απομένει είναι να μαντέψει κανείς ή να κάνει υποθέσεις. Επειδή η γλώσσα τους είναι εντελώς προφορική, δεν υπάρχουν γραπτές αποδείξεις που να συμβάλλουν στην έρευνά μας. Κατά την άποψη του συνταγματάρχη Leake, ο οποίος μπορεί να κρίνει καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον, είναι απόγονοι κάποιου αρχαίου Ιλλυρικού φύλου που κατάφεραν, λόγω των ορεινών συνόρων τους, να μη επιμειχθούν με τους Γότθους, Ούννους, Σκλαβόνους και άλλους λαούς που εισέβαλλαν και εγκαταστάθηκαν στις γύρω περιοχές. Τα χαρακτηριστικά των Αλβανών, το στενό μέτωπο, τα διαπεραστικά

¹⁵⁵ Βλ. HOLLAND 1815, 99-102.

¹⁵⁶ Βλ. HUGHES 1830, II, 102-106.

γκρίζα μάτια, το μικρό στόμα, τα λεπτά αψιδωτά φρύδια, τα εξογκωμένα ζυγωματικά οστά, το μυτερό πιγούνι, προσδίδουν μια πολύ χαρακτηριστική φυσιογνωμία Σκυθών. Οι Τούρκοι τους αποκαλούν *Αρναούτηδες*, ενώ οι ίδιοι αποκαλούνται στη γλώσσα τους *Σκυπιτάρηδες*, η χώρα τους *Σκύπερι* και η γλώσσα τους *Σκυπ*. Χωρίζονται σε τέσσερις φυλές που ονομάζονται Γκέγκηδες, Τόσκηδες, Λιάπηδες και Τσάμηδες. [...] Μεταξύ όλων αυτών των φυλών υπάρχουν μικροδιαφορές στη γλώσσα και τους τρόπους που οι ντόπιοι μπορούν να τις ξεχωρίζουν μεταξύ τους. Τα κύρια χαρακτηριστικά των Αλβανών φαίνεται να έχουν μείνει αναλλοίωτα από τους χρόνους του Αλέξιου Κομνηνού, όταν οι ιστορικοί αρχίζουν να τους αναφέρουν ως σκληρό και νομαδικό λαό αλλά επίσης ανελέητο, άπληστο, απειθάρχητο και ατίθασο. Ήταν αρχικά Χριστιανοί αλλά από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ο Μωαμεθανισμός άρχισε να κερδίζει έδαφος.»¹⁵⁷

Παράρτημα Β' – Κόλπος Ντέματα, ή του Αγίου Νικολάου

Μεταξύ Λευκάδος και Πρεβέζης, επί της ακαρνανικής ακτής υπάρχει μικρός κόλπος που ονομάζεται του Αγίου Νικολάου. Ο κόλπος αυτός ονομαζόταν παλαιότερα, και ονομάζεται ακόμη από ντόπιους ναυτικούς και ψαράδες, κόλπος *Ντέματα*. Το τοπωνύμιο αυτό εμφανίζεται σε παλαιούς χάρτες του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα και αναγράφεται ως *Demata*. Αναφέρω ενδεικτικά το χειρόγραφο χάρτη του Piri Reis του 1525 (Εικ. 29), όπου ο κόλπος αναφέρεται σε παλαιοτουρκική γραφή ως *Demata limani*,¹⁵⁸ τον έντυπο χάρτη του Camocio του 1571 στον οποίο αναφέρεται ως *P.^o Demata*¹⁵⁹ και τον έντυπο χάρτη του Coronelli του 1691 στον οποίο αναφέρεται ως *Porto di Demata*.¹⁶⁰ Σε νεότερους ελληνικούς χάρτες το *Demata* μεταφέρθηκε ως *Κόλπος Δέματα*. Η μεταφορά αυτή, αν και αληθοφανής, είναι εσφαλμένη και θα έπρεπε να γίνει *Κόλπος Ντέματα*. Στη γλώσσα των ψαράδων *ντέματα* ονομάζονται τα *σκαλώματα*, δηλαδή βράχια που εξέχουν από το βυθό. Η περιοχή του κόλπου στον οποίο αναφερόμαστε είναι γεμάτη από *σκαλώματα*, *ντέματα*, πολύ γνωστά στους ντόπιους ψαράδες. Η ετυμολογία της λέξης *ντέματα* είναι από τη λέξη *νταίνω*, που μεταξύ των άλλων σημαίνει και *σκαλώνω*, *μπλέκω*.¹⁶¹

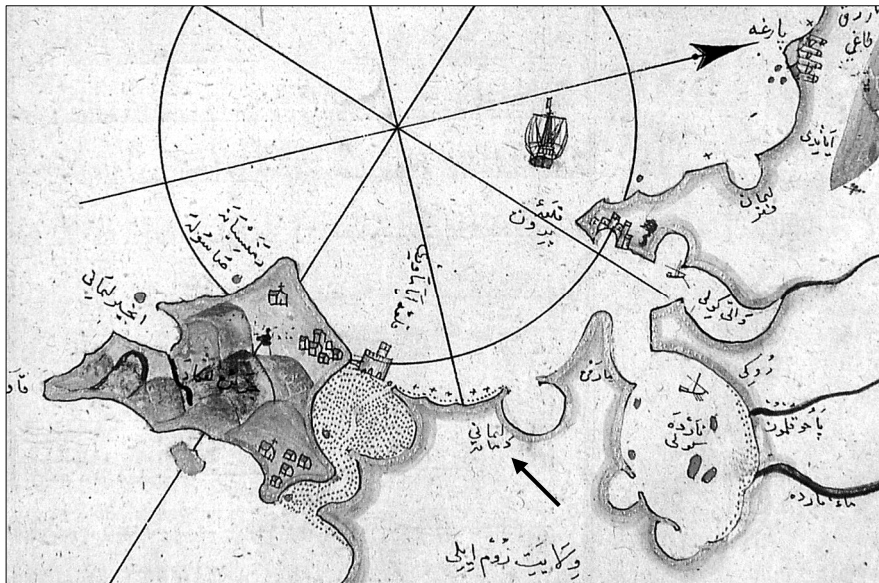
¹⁵⁷ Για μια πληρέστερη μετάφραση βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 141-143.

¹⁵⁸ Βλ. ARI 2002, 257-259. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Ilber Ortayli, διευθυντή του Μουσείου Topkapı της Κωνσταντινούπολης, όπου φυλάσσεται και ο συγκεκριμένος κώδικας του Piri Reis, για τη μεταγραφή των παλαιοτουρκικών.

¹⁵⁹ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 3.

¹⁶⁰ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, No. 5.

¹⁶¹ Βλ. λήμμα *νταίνω* στο λεξικό της Εγκυκλοπαίδειας Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 45, σ. 474, Αθήνα 1996-1997. Για τη χρήση της λέξης βλ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 1983, 75 και 139.

ΕΙΚΟΝΑ 29: Χάρτης της Λευκάδας και του Αμβρακικού Κόλπου από τον Pirî Reis, του 1525, όπου σημειώνεται η θέση «Λιμάνι Ντέματα» (Μουσείο Τορκαρι, Κωνσταντινούπολη)

Παράρτημα Γ' – Ο Γκύλφορντ και το σχολείο της Πρέβεζας

Από το σχετικό με την Πρέβεζα περιηγητικό κείμενο του Henry Holland επιβεβαιώνεται η άποψη ότι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα λειτουργούσε στην Πρέβεζα σχολείο, μετά την επίσκεψη στην πόλη του πατρο-Κοσμά του Αιτωλού, το 1779, που παρακίνησε τους Πρεβεζάνους να ιδρύσουν σχολείο. Ο Holland μας πληροφορεί για τη δωρεά που έκαμε, περί το 1789, ο Frederick North για τη δημιουργία ενός σχολείου στην Πρέβεζα. Ο Frederick Δημήτριος North (1766-1827), μετέπειτα 5^{ος} κόμης του Γκύλφορντ (1817-1827), γιος του πρωθυπουργού της Αγγλίας λόρδου North, ήταν φιλέλληνας και είχε ασπαστεί την ορθόδοξη χριστιανική πίστη.¹⁶² Λόγω της ευαίσθητης υγείας του ο Frederick North πέρασε μεγάλο μέρος της νεανικής, αλλά και της μετέπειτα ζωής του, σε χώρες που το κλίμα ήταν καλύτερο από αυτό της Αγγλίας. Μεταξύ των χωρών αυτών ήταν και η σημερινή Ελλάδα. Πρωτοτα-

Ευχαριστώ το φίλο κ. Θανάση Γ. Ανωγιάτη για την υπόδειξη της ναυτικής ορολογίας, που διαλεύκανε το θέμα της ερμηνείας του τοπωνυμίου *Ντέματα*.

¹⁶² Βλ. MOSLEY 2003, II, 1692.

ξίδεψε στη χώρα μας το 1788. Το 1791, σε ηλικία 25 χρόνων, βρίσκεται ξανά στα βενετοκρατούμενα Ιόνια νησιά. Το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου επισκέφθηκε για 15 μέρες την, επίσης, βενετοκρατούμενη Πρέβεζα, όπως προκύπτει από σωζόμενη, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη (British Library) του Λονδίνου, επιστολή του προς την αδελφή του, Anne North, τής 27^{ης} Φεβρουαρίου 1791. Σε αυτήν αναφέρει ότι ο προβλεπτής Πρεβέζης Venier ήταν τόσο ευγενικός και φιλόξενος ώστε παρέμεινε στην Πρέβεζα δεκαπέντε μέρες, αντί των πέντε που σκόπευε αρχικά να μείνει.¹⁶³ Η διαμονή του στην Πρέβεζα έγινε πιο ευχάριστη λόγω της εκεί παρουσίας τής οικογένειας του Bonlini, πρώην Ενετού προβλεπτή της Βόνιτσας, αποτελούμενη από τον ίδιο, τη σύζυγό του, το γιο του, τη νύφη του, την κόρη του και το γαμπρό του.¹⁶⁴ Διπλά ευχάριστη ήταν στον North η παρέα του Έλληνα γιατρού Κονάκη, των τριών συνδίκων της Πρέβεζας, ενός-δύο παπάδων και δύο καπουτσίνων μοναχών, που τον συντρόφευαν μόνιμα πριν την άφιξη των Bonlini. Στην επιστολή αναφέρεται ιδιαίτερα στο Λευκάδιο γιατρό Σπυρίδωνα Κονάκη, που είχε διοριστεί, από την ενετική διοίκηση, ως γιατρός του στρατιωτικού νοσοκομείου της Πρέβεζας. «Ο Κονάκης γνωρίζει αρχαία Ελληνικά», επισημαίνει ο North, «και ανέλαβε την ευθύνη της δημιουργίας του σχολείου μου. Θα μου κοστίζει δεκαπέντε λίρες και έχει καθορισθεί ότι ο παπα-Διονύσιος θα διορίσει, πριν πεθάνει, διάδοχό του ως διευθυντή του σχολείου, και ότι [το κτίριο] δεν θα μπορεί με κανένα τρόπο να χρησιμοποιηθεί για άλλο σκοπό». Ο North αναφέρει

¹⁶³ Βάσει των επισήμων βενετικών καταλόγων των προβλεπτών προκύπτει ότι στις 9.9.1787 εκλέγεται προβλεπτής Πρεβέζης ο Alessandro I. Semitecolo τού Andrea, ο οποίος δεν μπόρεσε να υπηρετήσει τη θέση και αντ' αυτού εκλέγεται στις 23.9.1787 ο Zuan Andrea Zorzi, ο οποίος υπηρετεί ως προβλεπτής από 19.6.1788 έως 18.6.1790. Από τις 19.7.1790 έως τις 18.7.1792 υπηρετεί ως προβλεπτής Πρεβέζης ο Alessandro Semitecolo. Στις 4.12.1791 εκλέγεται στη θέση αυτήν ο Nicolo Venier τού Giuseppe Maria, ο οποίος υπηρετεί ως προβλεπτής από 4.9.1792 έως 3.9.1794. Στην επιστολή του, στις 26 Φεβρουαρίου 1791, ο Γκύλφορντ αναφέρει ότι προβλεπτής Πρεβέζης είναι ο Venier. Εφόσον η πληροφορία αυτή είναι ακριβής, προκύπτει ότι ο Nicolo Venier τελούσε ήδη, ανεπίσημα, χρέη προβλεπτή, πριν την επίσημη εκλογή του, το Δεκέμβριο του 1791. Ευχαριστώ θερμά την κ. Χριστίνα Παπακώστα για τις πληροφορίες σχετικά με τους προβλεπτές της Πρέβεζας. Διορθώνεται, έτσι, ο μέχρι σήμερα γνωστός, από την εργασία του Charles Hopf, κατάλογος των προβλεπτών Πρεβέζης, βλ. HOPF 1873, 405.

¹⁶⁴ Η οικογένεια Bonlini αριθμούσε στα μέλη της πολλούς προβλεπτές. Μόνο στη Βόνιτσα υπηρέτησαν τρεις προβλεπτές με αυτό το επώνυμο. Ο Francesco Bonlini τού Fabio υπηρέτησε ως προβλεπτής Βόνιτσας από 24.9.1782 έως 23.9.1784 (εκλέχθηκε στις 23.1.1782), ο Lorenzo Bonlini τού Zaccaria υπηρέτησε από 24.11.1786 έως 23.11.1788 (εκλέχθηκε στις 19.3.1786) και συνέχισε ο αδελφός του Alvisè (ή Luigi) Bonlini τού Zacharia που υπηρέτησε από 10.1.1789 έως 9.1.1791 (εκλέχθηκε στις 13.4.1788). Ευχαριστώ και πάλι την κ. Χριστίνα Παπακώστα για τις πληροφορίες. Πρβλ. HOPF 1873, 406. Δύο από αυτούς, ο Francesco και ο Luigi, υπηρέτησαν αργότερα στη θέση του προβλεπτή Λευκάδας, βλ. HOPF 1873, 405.

επίσης στην αδελφή του, Anne North, ότι δεν θα πρέπει να εκπλαγεί από αυτήν του τη «σπατάλη», καθώς θα γλιτώσει τα χρήματα αυτά από τις οικονομίες στα καθημερινά του έξοδα, «τα οποία στα Ιόνια νησιά είναι ελάχιστα, αφού όλη η φιλοξενία από σπίτι σε σπίτι πληρώνεται από τον Άγιο Μάρκο», εννοώντας, βέβαια, ότι τα έξοδα διαμονής του καλύπτονται από τους κατά τόπους κυβερνώντες εκπροσώπους της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, δηλαδή της Βενετίας.¹⁶⁵ Όπως μας πληροφορεί ο Άγγλος περιηγητής William Leake, ο Frederick North προσέφερε στο σχολείο της Πρέβεζας πεντακόσιες (500) πιάστρες, δηλαδή τριάντα (30) περίπου χρυσές λίρες – σύμφωνα με την ισοτιμία πιάστρας και λίρας στερλίνας, κατά το έτος 1805, καθώς και της αντιστοιχίας στερλίνας και χρυσής λίρας την ίδια εποχή– και όχι δεκαπέντε (15), όπως ο North αναφέρει στην επιστολή προς την αδελφή του.¹⁶⁶ Θα μπορούσε, βέβαια, η αρχική προσφορά των 15 λιρών, που αναφέρεται στην επιστολή του North το 1791, να ακολουθήθηκε και από άλλες, μέχρι το 1805 που επισκέφθηκε ο Leake την Πρέβεζα. Αυτός ο περιηγητής μας πληροφορεί ότι με την προσφορά του North, αλλά και με άλλες δωρεές, κατασκευάστηκε, δίπλα στην πύλη της κύριας εκκλησίας της πόλης,¹⁶⁷ ένα μικρό οίκημα που χρησιμοποιήθηκε ως σχολείο.¹⁶⁸ Μας πληροφορεί επίσης ότι το 1805 το οίκημα αυτό είχε ήδη μετατραπεί σε δικαστήριο, αλλά το σχολείο υπήρχε και λειτουργούσε, πιθανόν σε άλλο χώρο.¹⁶⁹ Στο σχολείο αυτό δίδαξαν κατά σειρά ο ιερομόναχος Διονύσιος από την Ακαρνανία –ο παπα-Διονύσιος, όπως τον αναφέρει ο North στην επιστολή του– μέχρι το θάνατό του,¹⁷⁰ οι Πρεβεζάνοι Ιωάννης Βλαχογιάννης, μαθητής του Μπαλάνου, και Κωνσταντίνος Μάνος-Αθανασιάδης, μαθητής του ιερομόναχου Διονυσίου, και από το 1830 ο Αναστάσιος Σακελλάριος. Στην Πρέβεζα λειτούργησε από το 1825 και δεύτερο σχολείο, το οποίο άνοιξε ο Κωνσταντίνος Καραπάνος από την Ακαρνανία.¹⁷¹

¹⁶⁵ Βλ. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 2000, 88-90.

¹⁶⁶ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 197, 229, 232 υποσημ. 141.

¹⁶⁷ Δεν μπορεί παρά να είναι ο μητροπολιτικός ναός του πολιούχου μας Αγίου Χαράλαμπος.

¹⁶⁸ Σε συμβολαιογραφική πράξη του 1791 –που εντόπισε στο Αρχείο Μητροπόλεως Πρεβέζης η ιστορικός και ερευνήτρια κ. Ρόδη Σταμούλη, του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, και ανακοίνωσε, τον περασμένο Σεπτέμβριο, στο Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας– επαναλαμβάνονται τα όσα ο Frederick North γράφει στην αδελφή του, βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2010.

¹⁶⁹ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 197 και υποσημ. 67.

¹⁷⁰ Επιθυμία του δωρητή Frederick North ήταν να παραμείνει ισόβιος διευθυντής του σχολείου ο ιερομόναχος Διονύσιος από την Ακαρνανία, όπως προκύπτει από την επιστολή του ίδιου προς την αδελφή του και από συμβολαιογραφικά έγγραφα. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 2000, 90· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2010.

¹⁷¹ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229-231.

Βιβλιογραφία

- ΑΓΓΕΛΟΥ Άλκης, 1983, Henry Holland, στο: Ειρήνη ΛΟΥΒΡΟΥ (Επιμ.), *Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, Αθήνα, τ. Ε΄, 71-85
- ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ελένη, 2000, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Παναγιώτης, 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών, διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του Σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, ΙΙ, Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΑΣ Ηλίας Β., 1954, Ο ελαιών της Πρεβέζης, *Ηπειρωτική Εστία* τχ. 26, Ιούνιος 1954, Ιωάννινα, 606-610
- ΒΑΣΙΛΑΣ Ηλίας Β., 1954-1955, *Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας, 12/24 Οκτωβρίου 1798. Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L.A. Camus baron de Richemont*, Ιωάννινα (ανάτυπον εκ των γ΄ και δ΄ τόμων της *Ηπειρωτικής Εστίας*)
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Προσέγγιση χρονολόγησης και τοπογραφικού προσδιορισμού των οχυρώσεων της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, Πρέβεζα, 13-22
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, Πρέβεζα, 7-44
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, Πρέβεζα, 67-111
- ΖΑΧΟΣ Κωνσταντίνος Λ., 2008, *Άκτια. Αθλητικοί αγώνες των αυτοκρατορικών χρόνων στη Νικόπολη της Ηπείρου*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ Πάνος, 1972, Τα Γιάννενα του 1812 (Εντυπώσεις Άγγλου περιηγητού που επισκέφθηκε τον τόπον μας), *Ηπειρωτική Εστία* τχ. 243-248, Ιωάννινα, 405-412, 567-572, 672-678
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μάντω, 1975, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καραμπέλα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, Πρέβεζα, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, Πρέβεζα, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην

- Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, Πρέβεζα, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Ακτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, Πρέβεζα, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 45-127
- ΚΟΣΜΑΣ Θόδωρος Δ., 1998, *Η Ζίτσα του 19^{ου} αιώνα όπως την είδαν οι ξένοι περιηγητές*, Ιωάννινα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος Β., 2008, Η Μονή Αβάσσου στη Λακκοπούλα της Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 199-234
- ΜΕΛΑΣ Λέων Ι., 1967, *Ηπειρωτικές Μελέτες: Μια οικογένεια - μια ιστορία*, Αθήνα
- [ΜΕΛΑΣ Λέων Ι.], 2009, Ταξίδια στη Ελλάδα και Αλβανία του Thomas Smart Hughes (1786-1845), *Ηπειρωτική Εταιρεία*, τχ. 318, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2009, Αθήνα, 370-378
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γεώργιος Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γεώργιος Ι., 2003, Ο ελαιώνας, τα λιοτρίβια και τα σαπουναριά της Πρέβεζας, στο: Παναγιώτης ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λουίζα ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου η Ελιά και το Λάδι στον χώρο και τον χρόνο*, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000, Αθήνα, 261-276
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Σεραφεΐμ, 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κωνσταντίνος Γ., 2005, *Η Συμπολιτεία των ηπειρωτικών πόλεων των Ακτών του Ιονίου (1800-1806) Πρέβεζα - Πάργα - Βόνιτσα - Βουθρωτό. Μία λαμπρή σελίδα της Ηπειρωτικής ιστορίας*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΣ Αναστάσιος Ι., 1994, *Τα Γιάννενα του 19^{ου} αιώνα όπως τα περιέγραψαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές*, Γιάννενα.
- ΠΑΠΟΜΥΤΟΓΛΟΥ Βαγγέλης, 2006, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Αθήνα.
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ Αργύρης, 1998, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κυριάκος, 1999, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ1, 6^η έκδ., Αθήνα
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρόδη, 1996, Η συνθήκη της Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) και η απήχισή της στα 1828, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5, Αθήνα, 403-454
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρόδη, 2000, Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «Χαλασμό» (1798-1801), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, Αθήνα, 305-398

- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρόδη, 2004, Συμβολή στην προσωπογραφία του Ιονίου. Η οικογένεια Αλεάνδρη και ο ανταποκριτής τού Ρήγα Λαυρέντιος (18^{ος}-19^{ος} αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7, Αθήνα, 227-292
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρόδη, 2010, Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα (β' μισό 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα), στο: *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του δεύτερου διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα (υπό έκδοση)
- ΤΡΙΑΝΤΗ Ισμήνη, 2007, Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο, στο: Κωνσταντίνος Α. ΖΑΧΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 49-56· τ. ΙΙ: 37-41
- ΤΡΙΑΝΤΗ Ισμήνη, 2010, Άκτιο: Ο ναός του Απόλλωνα και ο Οκταβιανός Αύγουστος, στο: *Πρακτικά Αρχαιολογικού Συμποσίου. Η πολιτισμική κληρονομιά της Αιτωλοακαρνανίας. Προστασία-ανάδειξη μέσα από τις νεότερες έρευνες (Μεσολόγγι, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008)*, (υπό έκδοση)
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, 1983, *Το ψάρεμα και η τεχνική του*, Αθήνα
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Αλέξανδρος Θ., 1922, Πρεβέζης Μουσείον, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα, 66-79
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Αλέξανδρος Θ., 1928, *Νικόπολις. Συνοπτική ιστορία και περιγραφή των ανασκαφών (1913-1927), των μνημείων και ερειπίων της*, Αθήνα
- ΨΙΜΟΥΛΗ Βάσω Δ., 1998, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα
- ANDRÉADÈS André, 1912, Ali pacha de Tébelin, économiste et financier, *Revue des études grecques* 25, Novembre-Décembre 1912, Paris, 427-460
- ARI Bülent (Ed.) 2002, *Pirî Reis. Kitab-i Bahriye. Book of Navigation*, Ankara
- BAUMANN Hellmut, 1982, *Die griechische Pflanzenwelt in Mythos, Kunst und Literatur*, München
- BELLAIRE Joseph Pierre, 1805, *Précis des opérations générales de la division française du Levant, chargée pendant les années V, VI et VII de la défense des îles et possessions ex-vénitiennes de la mer Ionienne, formant aujourd'hui la république des Sept-Iles ...*, Paris
- COCKERELL Charles R., 1903, *Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817. The journal of C. R. Cockerell, R.A.*, London
- DUVERGIER Jean Baptiste, 1835, *Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Réglemens, avis du Conseil d'état, publiée sur les éditions officielles du Louvre*, Tome 2, deuxième édition, Paris
- F.M.M....., 1808, *Nouveau Dictionnaire Historique des Sièges et Batailles Mémorables, et des Combats Maritimes les plus fameux, de tous les Peuples du monde, anciens et modernes, jusqu'à nos jours*, vol. V, Paris

- HANSARD T.C. (Ed.), 1819, *The Parliamentary Debates from the year 1803 to the present time. Vol. XL. Comprising the period from the third day of May, to the thirteenth day of July, 1819*, London
- HOLLAND Henry, 1815, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813*, London
- HOLLAND Henry, 1872, *Recollections of Past Life*, London
- HOLLAND Henry, 1989α, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα
- HOLLAND Henry, 1989β, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, Αθήνα
- HOPF Charles, 1873, *Chroniques Gréco-Romanés inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin
- HUGHES Thomas S., 1830, *Travels in Greece and Albania*, 2nd ed., I-II, London
- IRMSCHER Johannes, 2005, Η Νικόπολη στις περιηγήσεις ξένων ταξιδιωτών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 33-58
- IRVINE William Fergusson (Ed.), 1902, *A history of the family of Holland of Mobberley and Knutsford in the County of Chester, with some account of the family of Holland of Upholland & Denton in the County of Lancaster, from materials collected by the late Edgar Swinton Holland*, Edinburgh
- MACKENZIE George Steuart, 1811, *Travels in the island of Iceland, during the summer of the year 1810*, London
- MASSON Frédéric, 1894, *1792-1809. Aventures de Guerre. Souvenirs et récits de soldats*, Paris
- MOSLEY Charles (Ed.), 2003, *Burke's Peerage, Baronetage & Knightage*, I-III, Wilmington, Delaware
- MURRAY William M. & PETSAS Photios M., 1989, *Octavian's Campsite Memorial for the Actian War*, Philadelphia
- MURRAY William M., 2002, Reconsidering the Battle of Actium, in: V.B. GORMAN & E.W. ROBINSON (Eds.), *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies, and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A.J. Graham*, Leiden, 339-360
- RICHEMONT Louis-Auguste Camus baron de, 1858, *Mémoires du général Camus, Bon de Richemont, ... publiés par sa famille et ses amis*, Moulins
- SHEPPARD Si, 2009, *Actium 31 BC. Downfall of Antony and Cleopatra*, Oxford
- TOLIAS Georgios (Ed.), 1995, *British Travelers in Greece 1750-1820. Exhibition Catalogue*, Athens
- TURNER William, 1820, *Journal of a tour in the Levant*, I-III, London
- WALSH Robert Jr. (Ed.), 1823, *The Museum of foreign Literature and Science. Vol. II. January to June, 1823*, Philadelphia